

Open monumentendag

Zorg

13 september 2009

't Stad
is van
iedereen.

Open Monumentendag 2009

INHOUD

WOORD VOORAF	4
--------------	---

INLEIDING

1. Armenzorg
2. Ziekenzorg
3. Bejaardenzorg
4. Wezenzorg
5. Zorg en de haven

FOTO'S	17
--------	----

OPENGESTELDE MONUMENTEN EN ACTIVITEITEN	37
---	----

Monumenten

- 01 Sint-Julianusgasthuis
- 02 Voormalig klooster van de Witzusters en Magdalenakapel
- 03 Maagdenhuismuseum
- 04 Cultureel Congrescentrum Elzenveld
- 05 Plantentuin
- 06 Sint-Nicolaasplaats
- 07 Huisjes Sint-Jacobsstraat
- 08 Maesganck
- 09 Bontwerkersplaats
- 10 Sint-Annagodshuis
- 11 Sint-Barbaragodshuis
- 12 Sint-Annakapel
- 13 Paardekensgang
- 14 Kapel van Onze-Lieve-Vrouw-van-Toevlucht
- 15 Godshuis Van der Biest
- 16 Godshuis Crauwelenhof
- 17 Godshuis Somer-Isenbaert-De Boey
- 18 Begijnhof
- 19 ZNA Stuivenberg

- 20 Kapel 'Godsgasthuis' Hoge Beuken
- 21 Verbandhuis bij het Zuiderpershuis
- 22 Noorse zeemanskerk
- 23 Finse zeemanskerk
- 24 Voormalig klooster van de Grauwzusters
- 25 Koninklijk orthopedagogisch centrum Antwerpen
- 26 Restauratieafdeling Academie, voormalig Bureel van
Weldadigheid, Gesticht Arthur Van de Nest, Licht en Lucht
- 27 Militair Hospitaal
- 28 Technicum Noord Antwerpen, voormalig Werkmanswelzijn
- 29 La Riva, voormalige schuilplaats voor havenwerklieden
- 30 RVT Sint-Anna
- 31 Instituut voor tropische geneeskunde - hoofdgebouw
- 32 Instituut voor tropische geneeskunde - Campus Sint-Rochus,
voormalig kapucinessenklooster
- 33 Bondsgebouw Gezinsbond

Activiteiten

- 34 Heemkundige kring Turninum: bezoek volksmuseum,
wandelingen Sint-Fredeganduskerkhof
- 35 Stedelijk informatiecentrum archeologie en
monumentenzorg: tentoonstelling
- 36 JEF moNument: fotoproject, workshops, wandelingen
- 37 Provinciaal Instituut Sint-Godelieve – Campus
Rivierenhof: tentoonstelling
- 38 Begraafplaats Schoonselhof: rondleidingen, fototentoonstelling
- 39 Stuivenbergwijk, Kielwijk: wandelen met Antwerpen Averechts
- 40 Parochiekerk Heilige Geest: tentoonstelling, koormuziek
- 41 The Downward Spiral: monoloog

STADSPLANNEN	95
ENKELE VERDUIDELIJKINGEN	106
LITERATUUR	107
ERFGOEDDAG 2010	108
INFO EN PRAKTISCHE TIPS	111

WOORD VOORAF

In 2009 focust Open Monumentendag op het onroerend erfgoed dat te maken heeft met zorg. Het gaat zowel om het geestelijk, lichamelijk als maatschappelijk welzijn van de mens. In Antwerpen werken we rond vijf hoofdthema's: de armen-, de zieken-, de bejaarden- en de wezenzorg en de haven en zorg.

In de marge van dit alles bekijken we ook de zorg voor het erfgoed zelf. Vaak meer nog dan bij andere monumenten stelt zich bij zorgmonumenten de vraag hoe de erfgoedwaarde kan samengaan met modernisering en de aanpassing aan hedendaagse behoeften.

Om dit alles te illustreren werden meer dan dertig monumenten geselecteerd. Daarnaast zijn er onze activiteiten, die ook andere aspecten van zorg aan bod laten komen. Voorbeelden zijn de sociale zorg, de zorg voor de doden en de zielenzorg. Wandelingen, tentoonstellingen en een theatervoorstelling zijn een greep uit het aanbod.

Zoals steeds maken wij van de gelegenheid gebruik om even vooruit te blikken naar de erfgoeddag volgend voorjaar. In 2010 wordt deze georganiseerd rond het thema 'Fake'. Wellicht wordt het een boeiende confrontatie tussen echt en vals en de soms dunne lijn tussen beide.

Maar voor het zover is hopen wij dat u op 13 september 2009 geniet van de Open Monumentendag.

Philip Heylen
schepen voor cultuur en toerisme

INLEIDING

1. Arme zorg

De Tafels van de Heilige Geest

Van de vroege middeleeuwen tot en met de elfde eeuw was de opvang van arme zieken, gebrekkigen, wezen, weduwen en bejaarden de taak van de kerk, voornamelijk de abdijen. Op kerkelijke feestdagen bedeedden monniken brood aan de armen uit de buurt. Aan pelgrims en zwervers verleenden ze ook onderdak. Leken deden schenkingen aan kerkelijke instellingen om dit alles mogelijk te maken. Op deze manier meenden de begoeden hun plaats in de hemel te kunnen kopen.

In de twaalfde eeuw verhuisden meer en meer plattelandbewoners naar de steden omdat ze van de opbrengst van hun land niet meer konden leven. Daar kwamen zij vaak in de werkloosheid en de armoede terecht. Het grote aantal behoeftigen dat zich in de stad concentreerde kon niet meer rekenen op medeleven en bescherming. De veertiende eeuw werd bovendien gekenmerkt door pestepidemieën en hongersnood door mislukte oogsten. De pest trof voornamelijk de armen die door ondervoeding en hun miserabele levensomstandigheden gevoeliger waren voor ziekte. Toen de situatie zich in de tweede helft van de eeuw herstelde, was er een groot tekort aan arbeidskrachten. Inwijkelingen werden weer toegelaten, er werden maximumlonen uitgevaardigd en de bedelarij werd verboden om de economie aan te zwengelen. Dit alles ging gepaard met sociale oproer, waardoor het beeld van de arme steeds negatiever werd. Om epidemieën en sociale onrust te vermijden werden hospitalen, passantenhuizen, leprozieën en aalmoezeniershuizen opgericht.

In Antwerpen kwamen zo onder andere het Sint-Elizabethgasthuis (4) (begin dertiende eeuw) voor arme zieken, Ter Zieken (dertiende eeuw) voor melaatsen en het Sint-Rochusgasthuis (vijftiende eeuw) voor pestlijders tot stand. De stad bezat in de zestiende eeuw ook een drietal nachtverblijven voor passanten. Het Sint-Julianusgasthuis (1)

in de Hoogstraat was opgericht in 1303 en bestemd voor behoeftige pelgrims. Boven de poort stond 'In dit Gasthuis van Sinte Juliaen Mogen de arme passanten dry mael slapen gaen'. Tot 1982 bleef deze leuze, weliswaar in gewijzigde vorm, gelden. Bij hun vertrek kregen de pelgrims een getuigschrift van goed christelijk gedrag waardoor zij tijdens hun verdere reis toegang kregen tot andere gasthuizen op hun weg. Het Vrouwkenshuis, in 1353 opgericht voor noodlijdende vrouwen, was gesitueerd in de Lange Gasthuisstraat. Door de uitbreiding van het Maagdenhuis verhuisde het naar de andere kant van de straat op de hoek met de Boogkeers. Het Sint-Jacobsgasthuis (7) is ontstaan op het einde van de dertiende eeuw. Het was buiten de toenmalige omwalling gelegen, zodat pelgrims er na het sluiten van de poorten onderdak vonden.

Daarnaast kwamen er ook instellingen die zich bezig hielden met de algemene bedeling aan de armen: de Tafels van de Heilige Geest. In Antwerpen is dit de oudst gekende liefdadigheidsinstelling. Ze dateert uit de dertiende eeuw. De bedeling gebeurde in de parochiekerk. Bij het ontstaan van een nieuwe parochie kwam er ook een nieuwe tafel. In Antwerpen waren dat achtereenvolgens de Tafel van de Heilige Geest van de Onze-Lieve-Vrouwe-kerk (1249), Sint-Walburgis (1301), Sint-Joris (1304), Sint-Jacobs (1475) en Sint-Andries (1529). Aan de armen van hun parochie deelden de Tafels regelmatig brood, kleding, brandstof, bier en soms ook geld uit. Iedere Tafel werd bediend door leken, de Heilige Geestmeesters, die de nodige aalmoezen verzamelden. Daarnaast beschikte elke Tafel nog over fundatiën en giften. Met de opbrengst hiervan moesten ze voor de armen en de vondelingen van hun parochie zorgen.

De Kamer van de Huisarmen

Omstreeks 1450 veroorzaakte de toenemende verarming een steeds groter aantal behoeftigen. Bedelarij werd in 1459 door Filips de Goede verboden en met lijfstraffen en dwangarbeid berecht. De centrale en lokale besturen poogden de vreemdelingenstroom af te remmen door repressieve maatregelen en het uitdrijven van migranten. Zonder veel resultaat. Het enige gevolg was dat in de tweede helft van de vijftiende eeuw heel wat mensen enkel konden overleven door van stad naar stad te trekken. Enkel kinderen, bejaarden, gebrekkigen en grote gezinnen mochten nog aalmoezen vragen, mits ze een kenteken van de plaatselijke overheid konden voorleggen. Ook mochten zij enkel bedelen in hun geboorteplaats. Oorspronkelijk was dit kenteken in Antwerpen een loodje dat aan een touwtje rond de hals gedragen werd. Later waren het tinnen of koperen plaatjes die op de kleding

werden genaaid. Verschillende steden richtten naast de Tafels van de Heilige Geest nieuwe instellingen voor algemene bedeling op. De identificatie, selectie en controle van de armen werden aanzienlijk verscherpt. In Antwerpen kwam zo in 1458 de Kamer van de Huisarmen tot stand. De Tafels van de Heilige Geest en de Kamer van de Huisarmen bleven tot 1540 onafhankelijk van elkaar bestaan.

In 1531 besliste Karel V op zijn beurt de bedelarij te verbieden. Daarnaast bepaalde hij dat alle valide armen moesten gaan werken tegen het loon bepaald door hun werkgevers en reorganiseerde hij de armenzorg door een gemene beurs op te richten. Hierin werden alle bestaande private en publieke fondsen gecentraliseerd. In Antwerpen gebeurde dit zoals gezegd in 1540. Om de aanhoudende problemen tussen de Tafels en de Kamer op te lossen, besliste de magistraat dat de Tafel van de Heilige Geest, de godshuizen, het Sint-Julianusgasthuis en andere liefdadigheidsinstellingen hun goederen moesten overdragen aan de Kamer van de Huisarmen. Na heel wat moeilijkheden kregen de aalmoezeniers daadwerkelijk de beschikking over de inkomsten van de Tafels, maar het duurde nog tot het einde van de zestiende eeuw vooraleer ze ook de kleine godshuizen controleerden. Het Sint-Elisabethgasthuis, Ter Zieken en de infirmerie van het begijnhof bleven zelfstandig. In 1779 werd de 'Kamer van den Huysarmen' omgevormd tot de 'Nieuwe Bestiering van den Algemeynen Armen'. Doel was in de eerste plaats de bedelarij te beteugelen en de arbeidsmarkt te reguleren. De nieuwe instelling was uitsluitend belast met de bedeling aan huis.

Aan het hoofd van de Kamer stonden vier aalmoezeniers. Na twee jaar deze functie te hebben vervuld, werd men voor drie jaar Heilig Geestmeester en was men dus verbonden aan één van de parochiale Tafels. Daar moest men geld inzamelen voor de wekelijkse broodbedeling. Tegelijkertijd viel ook het regentschap van één of meerdere godshuizen onder de bevoegdheid van de aalmoezenier. De taak van aalmoezenier was een erefunctie. Ze werden gekozen uit de eerlijke, respectabele, gehuwde burgers met een minimumleeftijd van vijftwintig jaar. Voor hun opdracht werden ze niet bezoldigd. Vaak zelfs moesten ze in eigen buidel tasten om de grootste nood te kunnen lenigen. Wel was het hen, omwille van het aanzien, toegestaan een toga te dragen. Het ambt weigeren werd bestraft met een geldboete.

De stad werd in twee wijken verdeeld, die van Sint-Joris en die van Sint-Jacob. Elke wijk werd door twee aalmoezeniers bediend. Zij verzamelden geld tijdens missen, processies, ommegangen, huwelijks-, doop- en begrafenisplechtigheden. Daarnaast was er de opbrengst uit de armenbussen in kerken, scholen, herbergen, juwelierszaken en

notariaten. Zij kregen subsidies van de stad en soms ook schenkingen of erfenissen van gegoede burgers. Van hun landen en huizen hadden zij huurinkomsten. Tijdens carnaval werden bij de voedingshandelaars rondhalingen in natura gedaan. Tot slot beschikten zij vanaf 1660 over een eigen theater waarvan de winst naar de armenkas ging.

De aalmoezeniers trokken zich het lot van armen en wezen aan die geen steun vonden bij de Heilige Geesttafels. Zij bedeedden voedsel, brandstof, kleding en geld en gingen de arme thuis bezoeken. In geval van ziekte zorgden zij ervoor dat de arme medische zorgen kreeg. Zolang er geen tehuis bestond werden vondelingen en wezen door de aalmoezeniers uitbesteed of leerden ze hen een ambacht. Verder bezochten en bedeedden de aalmoezeniers de behoeftige gevangenen in het Steen. Elke zondag bezochten ze hen en gaven hen een aalmoes. Om de twee dagen ontvingen ze brood en 's vrijdags ook boter. Ze kregen ook hout voor de verwarming en klein bier dat door de brouwers gratis werd geschonken. Op hoogdagen werd hutsepot met vlees klaargemaakt en twee maal per jaar vernieuwde de Kamer de slaapvertrekken van de gevangenen. Ter dood veroordeelden werden de avond voor de terechtstelling bezocht. Ze kregen nieuwe kleren en een lekkere maaltijd. Op kosten van de aalmoezeniers werd voor hen de mis opgedragen in de kapel van het Steen. Om de kosten te drukken, zagen zij erop toe dat gevangenen die hun straf hadden uitgezeten de gevangenis ook effectief konden verlaten. Gedurende de zestiende en zeventiende eeuw oefenden de aalmoezeniers ook toezicht uit op verschillende instellingen zoals het Leprozenhuis in Dambrugge, het Vrouwkenschuis en het Sint-Julianusgasthuis. De aalmoezeniers begroeven ook de behoeftigen en hun familieleden. Toch was de Kamer van den Huysarmen er niet enkel op gericht om behoeftigen te helpen. Zij moesten ook de steuntrekkers identificeren, selecteren en controleren. Enkel de plaatselijke bevolking kon beroep doen op hulp van de Kamer.

Tucht- en pandjeshuizen

Aanvankelijk kwamen bedelarij, armoede, landloperij en weerspanning voornamelijk voor in tijden van economische crisis. In de loop van de zeventiende eeuw werd het echter een constante. Omwille van de omvang van het probleem trad de overheid hard en repressief op. Ze liet werkonwilligen identificeren, soms zelfs brandmerken en opsluiten in werkhuizen waar ze dwangarbeid moesten verrichten. In 1612 werd in Antwerpen het voormalig pesthuis in de Nieuwstad herbestemd tot 'dwinghuis'. Veroordeelden, bedelaars en zwervers werden er opgesloten, maar ook kinderen die

‘van quaden leven ende regimenten’ waren konden door hun ouders naar het tuchthuis worden gebracht. Behalve de kinderen voor wie een inkomstgeld werd gestort, moesten de ingezetenen werken om in hun onderhoud te voorzien. Sommige gevangenen moesten hout raspen. De krullen werden verkocht aan textielabrikanten en verfleveranciers om stoffen te kleuren. Anderen waren actief in een weefatelier.

Om aan geld te geraken kon men zijn schaarse bezittingen naar een pandjeshuis brengen. Als reactie op de woekerinteressen die hier werden aangerekend, richtte men de Berg van Barmhartigheid op. Deze ontstond in de vijftiende eeuw in Italië als liefdadige instelling. Buiten Italië werd de eerste Berg opgericht te Ieper, in 1534. In 1618 gaven de aartshertogen Albrecht en Isabella de toelating om in Brussel een Berg op te richten. Dit werd georganiseerd door architect Wenceslas Coeberger (ca. 1561-1634). Hij tekende ook de plannen voor verschillende andere pandjeshuizen, waaronder dat van Antwerpen dat in 1620 opende in de pakhuizen van de Engelse natie aan de Venusstraat. In 1819 kwam de instelling onder het beheer van het Bureel van Weldadigheid, later onder dat van de Commissie van Openbare Onderstand. De Berg van Barmhartigheid functioneerde in Antwerpen tot 1945. In België is het pandlenen sinds de wet van 1848 verboden voor andere personen of instellingen dan de Berg van Barmhartigheid. De enige nu nog bestaande Berg in België is die van Brussel.

Burgerlijke Godshuizen en Bureel van Liefdadigheid

De georganiseerde armenzorg zoals die vanaf de twaalfde eeuw in onze gewesten was ontstaan was al bij al weinig geëvolueerd. Het bleven liefdadige, grotendeels door de kerkgemeenschap geleide instellingen. De overheid werkte enkel als regulerende macht. Onder het Franse bewind komt hierin verandering. De kerkelijke goederen werden genationaliseerd en in 1796 werden de oude instellingen vervangen door twee nieuwe onafhankelijke armenbesturen: de Burelen van Weldadigheid, verplicht in elke gemeente, en de Commissies der Burgerlijke Godshuizen, die facultatief waren. Het patrimonium van de oude instellingen werd tussen de twee nieuwe verdeeld. Het hele systeem bleef gebaseerd op de centralisatie van steunfondsen. De armenbesturen stonden onder controle van de gemeenten die ook verplicht werden eventuele tekorten van de instellingen bij te passen. De principes van het verbod op bedelarij, de arbeidsplicht voor gezonde behoeftigen en het enkel verlenen van steun aan inwoners van de gemeente bleven gehandhaafd.

De Commissie der Burgerlijke Godshuizen was belast met het beheer van de liefdadigheidsinstellingen, evenals het besteden van ouderlingen, gebrekkigen, ongeneeslijken, doofstommen, blinden, vondelingen en wezen. Het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen werd waargenomen door een beheerraad samengesteld uit een voorzitter en vier leden, die het regentschap van de verschillende instellingen op zich namen. Het dagelijks bestuur was in handen van de secretaris. De uitgaven van de Burgerlijke Godshuizen werden gedekt door een stadstoelage en door de inkomsten uit schenkingen, onroerende goederen en giften.

Het Bureel van Weldadigheid verschaftte onderstand en geneeskundige hulp aan huis. Zij zorgden ook voor tijdelijk verlaten en verwaarloosde kinderen. Om de onderstand aan huis mogelijk te maken werd de stad ingedeeld in tien wijken, elk bediend door armenbezoekers en een inspecteur. Zij verleenden niet enkel materiële hulp, maar onderwierpen de arme gezinnen ook aan een nauwlettend toezicht, bijvoorbeeld met betrekking tot hun persoonlijke hygiëne, de staat van hun woning en het schoolbezoek van hun kinderen. De onderstand geschiedde in geld of in natura.

De Burelen beschikten ook over werkhuizen. Zij vervingen de vroegere tuchthuizen. De Antwerpse instelling van 1802 in de Blindestraat (26) herbergde twee afdelingen. In het werkhuis verbleven werklozen overdag in ruil voor steun. Het kende in de eerste decennia van zijn bestaan een opmerkelijke groei. In 1844 werd het werkhuis ingericht als een onderkomen voor daklozen en kwam er een afdeling die gratis maaltijden uitdeelde. In het Atelier de Force kwamen de recidivisten onder de bedelaars en de landlopers terecht. Deze laatste afdeling werd in 1810 overgebracht naar Hoogstraten.

De massale verarming in de eerste helft van de negentiende eeuw maakte dat het Bureel van Weldadigheid aan steeds meer mensen steun moest uitkeren. In 1849 ondersteunde de instelling op een of andere manier niet minder dan 39% van de Antwerpse bevolking. In het midden van de negentiende eeuw kwam de armenzorg in toenemende mate onder vuur te liggen. Ze zou leiden tot werkonwilligheid en armoede. Tijdens de hele negentiende eeuw echter bleef de verantwoordelijkheid bij de plaatselijk overheden liggen. Pas op het einde van de eeuw werden ook op nationaal vlak stappen ondernomen in de richting van een sociaal verzekeringsstelsel, dat een groeiend deel van de zorg voor zieken, invaliden, weduwen en wezen zou overnemen. Het ontstaan van de sociale verzekering schiep een heel nieuw kader waardoor een werkloze arbeider niet meer automatisch in de armenzorg terecht kwam

De Commissie van Openbare Onderstand en het Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn

De gemeentelijke Commissie van Openbare Onderstand werd opgericht in 1925 en kwam in de plaats van het Bureel van Weldadigheid en het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen. De opdracht werd omschreven als het geven van onderstand aan hulpbehoevenden, met inbegrip van bejaardenzorg en hospitaalverzorging voor noodlijdenden en de voogdij over arme wezen en vondelingen. Verder moest de Commissie maatregelen nemen om behoeftigheid tegen te gaan. De C.O.O. mocht enkel nog steun verlenen aan personen, uit de gemeente, die onbekwaam geacht werden om in hun onderhoud te voorzien. De wet van 1925 voorzag ook in de oprichting van een Provinciaal Onderstandsfonds, waaruit de Commissie een tegemoetkoming kon ontvangen. Hierdoor kwam voor het eerst een bovengemeentelijke instantie tussen in de kosten van de gemeentelijke armenzorg.

De economische groei en toenemende welvaart hadden tot gevolg dat het aantal hulpbehoevenden aanzienlijk daalde. Daarnaast kwam de sociale zekerheid met zijn uitkeringen voor kinderlast, werkloosheid, ziekte en pensioen stilaan in de plaats van de armenzorg. De C.O.O. stelde zich dynamisch op en nam nieuwe taken op zich. Er kwam een sterke groei in de ziekenhuis- en bejaardenzorg. Deze beperkte zich ook niet langer tot hulpbehoevenden. De hele bevolking kwam in aanmerking voor bijvoorbeeld opname in een ziekenhuis van de C.O.O. Deze verschuiving leidde in 1976 tot de omvorming tot Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn. Bijkomende redenen hiervoor waren dat de hulpverlening die de C.O.O.'s boden sterk verschilde van gemeente tot gemeente. Ook de notie onderstand kreeg met de tijd een ongunstige bijklank.

In elke gemeente werd een OCMW opgericht. Daardoor kwam er een einde aan het openbaar onderstandwezen in ons land. Het OCMW werd belast met de maatschappelijke dienstverlening aan alle inwoners en niet langer alleen aan noodlijdenden en behoeftigen. Bijstand zou ook niet langer een gunst zijn, maar een recht. Het OCMW kent vandaag een omvangrijk takenpakket dat gaat van materiële en financiële ondersteuning tot sociale, juridische en psychologische begeleiding van de cliënt.

2. Ziekenzorg

De middeleeuwen

Het woord hospitaal komt van het Latijnse 'hospitare', gasten ontvangen. Tot de elfde eeuw waren de 'gasthuizen' weinig ontwikkeld. Het waren gewoon huizen die open stonden. Met de opkomst van de steden kwam hierin verandering. Steeds meer pelgrims, reizigers en kooplui vonden hun weg naar de steden, evenals arbeiders die vanuit het platteland kwamen om werk te zoeken. Al deze mensen moesten ergens onderdak vinden en abdijen en kloosters konden niet langer aan de vraag naar tijdelijk logement voldoen. Werkloosheid, armoede en ziekte zorgden bovendien voor een nieuwe, behoeftige bevolkingsgroep in de steden die ergens moest worden opgevangen.

In deze context werden hospitalen, passantenhuizen (gratis nachtverblijf) en godshuizen (bejaardenhuizen) opgericht. De nadruk lag er niet op het verzorgen en genezen van zieken, maar op gastvrijheid en barmhartigheid. Schenkingen – in de vorm van geld, goederen of gronden - van de gegoede klasse lagen aan de basis van de oprichting van deze instellingen. Hiermee wilden zij niet enkel het leed van de armen verzachten, maar ook hun eigen zielenheil bewerkstelligen. Voor het dagelijks beheer van zowel de zieken als het patrimonium zorgden christelijk geïnspireerde mannen en vrouwen, broeders en zusters genoemd. Het hospitaal was voor hen de ideale plaats om de werken van barmhartigheid te beoefenen. Vanaf het einde van de twaalfde eeuw legden zij geloften af en gingen een habijt dragen.

De meeste steden beschikten op het einde van de twaalfde eeuw en zeker in de dertiende eeuw over een hospitaal dat een toevluchtsoord was voor zwakken (waarmee vaak bejaarden werden bedoeld), pelgrims, daklozen, reizigers en arme zieken. Ze functioneerden tot in de negentiende eeuw in de eerste plaats in het kader van de armenzorg en niet zozeer in dat van de ziekenzorg. Men verstreekte er in de eerste plaats onderdak. Mensen werden er opgenomen omdat ze arm en ziek waren. Op de tweede plaats kwam de zielenzorg. Het hospitaal moest voorbereiden op de dood. De medische zorgen waren als het ware bijkomstig en daarenboven weinig ontwikkeld. Een geneesheer kwam er in een gasthuis niet noodzakelijk aan te pas. In de vijftiende eeuw bezochten zij de hospitalen slechts sporadisch. In de zestiende eeuw gebeurde dat iets regelmatiger. De arts stelde de diagnose vast aan de hand van de polsslag en de urine van de patiënt en bepaalde op basis daarvan de behandeling. Zieken die een arts

nodig hadden moesten die zelf betalen, wat voor de armen in het hospitaal onmogelijk was. Manuele handelingen voerde de arts niet uit. Enkel het intellectuele werk was voor zijn rekening. De medische praktijk werd uitgeoefend door barbiers en chirurgijnen, die samen in de hospitaalrekeningen voorkomen. De chirurgijn hield zich bezig met de wondverzorging, het zetten van breuken, het genezen van gezwellen en het amputeren van ledematen. De taak van de barbier bestond uit scheren, haarsnijden, tanden trekken en aderlaten.

Het Antwerpse Sint-Elisabethgasthuis (4) werd reeds voor 1226 onder de naam Onze-Lieve-Vrouwegasthuis opgericht in de buurt van de kathedraal. In 1238 werd het overgebracht naar het Elzenveld. Sinds de oudste statuten, daterend van 1233, was het gasthuis voorbehouden aan arme zieken die niet meer in staat waren om te bedelen. Leprozen, geslachtszieken en zwangere vrouwen werden geweerd. De instelling trachtte zo veel mogelijk in haar eigen behoeften te voorzien en had dan ook het karakter van een gasthuishoeve. Er was een bleekhof, een washuisje, stallen voor paarden en koeien, een schuur, een schaapskooi, een timmerhuisje, een slachthuis, een bakkerij, een brouwerij, een grooten hof en een apotheekhof. De zieken werden bij het binnenkomen gewassen. Ze kregen een zuiver hemd en een muts en werden in een verwarmd bed gestopt. Men trachtte de patiënten zo veel mogelijk alleen te leggen, maar in tijden van nood was dat niet steeds mogelijk. De gasthuiszusters werden tot de Franse periode in hun taak bijgestaan door een dokter en twee chirurgijnen. Het ziekenvervoer gebeurde door twee dragers. Zij werden door de stad benoemd en moesten getrouwd zijn. Indien nodig dienden hun echtgenotes in te springen. De dragers werden betaald door de 'Kamer van den Huysarmen' en dienden heel de dag beschikbaar te zijn. Op eigen kosten zorgden zij voor een gesloten draagstoel voor de armen en voor een draagbed voor de betalende patiënten. Bij aankomst in het ziekenhuis moest de patiënt aangemeld worden bij de overste om te controleren of de zieke wel in aanmerking kwam voor opname. Vervolgens werd de identiteit en de woonplaats van de patiënt genoteerd in een ziekenboek en kwam de pastoor de zieke de biecht afnemen. Wie dit niet wilde, kon door de zusters worden geweigerd.

De belangrijkste onderdelen van een middeleeuws ziekenhuis waren de kapel en de ziekenzaal. Deze ruimten grensden aan elkaar zodat de zieke, desnoods vanuit zijn bed, de mis kon volgen. Dit moest hem steun geven in zijn genezing of, indien hij terminaal was, voorbereiden op de dood. In de ziekenzaal, meestal gebouwd volgens de hallestructuur, stonden de bedden in rijen opgesteld. Er werd weinig onderscheid gemaakt volgens de aard of de ernst van de ziekte. Als er al een categorisering was, was dit tussen mannen en vrouwen.

In het Antwerpse Sint-Elisabethgasthuis maakte men deze opdeling pas in 1510. Zieken werden in de mate van het mogelijke alleen in een bed gelegd, maar de vraag was vaak groter dan het aanbod. Wat en hoeveel de zieken te eten kregen, is moeilijk na te gaan.

Besmettelijke zieken, zoals melaatsen of leprozen, konden niet in het hospitaal terecht omwille van het besmettingsgevaar, een begrip waar men ondanks de gebrekkige medische kennis ook toen reeds notie van had. Voor deze zieken was een andere opvang voorzien. De stichting van de Antwerpse leprozie 'Ter Siecken' situeert zich waarschijnlijk omstreeks 1230. Ze werd opgericht in de buurt van het 'Papenmoer', het huidige Harmoniepark. De gebouwen en de kapel, toegewijd aan Sint-Lazarus, werden in de zestiende eeuw vernield, waarop de instelling zich binnen de omwalling, in de Willem Lepelstraat, vestigde. In 1560 is er ook sprake van een leprozie in Borgerhout. Ze werd platgebrand door plunderende soldaten van Farnese.

Tijdens de pestepidemieën werden pesthuizen opgericht. Omdat ze in tijden van nood vaak te klein waren en anders nutteloos, werden pestlijders soms ook toegelaten in hospitalen. In 1637 verving de stad - op het gebied gevormd door de huidige School-, Spaar-, Boerhaave- en Lange Stuivenbergstraten - de lemen hutten door een veertigtal pesthuisjes. Ze waren met een muur omsloten en hadden uitzicht op een tuin. Ook voordien reeds moeten er op afgelegen plaatsen in de stad pesthuizen geweest zijn, bijvoorbeeld in 1571, in de Nieuwstad (het huidige Eilandje) en op de Dam.

In de infirmerieën van abdijen werden zieke en oude broeders verzorgd door hun medebroeders. Zoals stedelijke hospitalen beschikten ook de kloosterinfirmerieën over een georiënteerde kapel, zodat bedlegerige patiënten de mis konden volgen. Mobiele zieken moesten zich naar het ziekenkoor van de kerk begeven. In de middeleeuwse stad hadden de meeste mannen- en vrouwenkloosters een infirmerie. Vanaf de zestiende eeuw zijn de meesten echter vernield, herbestedemd of gewijzigd.

Ook in begijnhoven waren er infirmerieën. Begijnen leefden onafhankelijk van enige kloosterorde en zonder afstand te doen van hun bezittingen. Wel legden ze een gelofte van kuisheid en gehoorzaamheid af voor zo lang zij in het begijnhof woonden. Ze leefden een leven van gebed en voorzagen via handwerk in hun levensonderhoud. Daarnaast waren zij betrokken bij het onderwijs en de ziekenzorg. De verzorging in de infirmerie gebeurde door ziekenverzorgsters. Naast zieke begijntjes konden er behoeftige lekenvrouwen opgevangen worden. Begijnen gingen ook thuis of in

de godshuizen mensen verzorgen. Reeds bij of vlak na het ontstaan van het Antwerpse begijnhof, in het begin van de dertiende eeuw, werd er een infirmerie opgericht voorzien van een eigen kapel. Dit oude begijnhofcomplex was gelegen aan de huidige Anselmo-, Kasteelplein-, Boudewijn- en Sint-Laureisstraten en een deel van de Amerikalei. Bij de inval van Maarten Van Rossum in 1542 werd het complex om strategische redenen afgebrand. In de tweede helft van de dertiende eeuw kwam, op de plaats waar later de Predikerinnestraat werd geopend, een infirmerie tot stand, gelijkaardig aan die van het begijnhof. Zij was waarschijnlijk bestemd voor begijnen die verspreid over de stad waren blijven wonen. In 1545 werd deze infirmerie overgebracht naar de Rodestraat (18), waar ze verder bleef bestaan onder de benaming Sint-Blasiusgodshuis.

De nieuwe tijd

Ziekenhuizen in de nieuwe tijd verschilden in wezen niet zo erg van de middeleeuwse gasthuizen. Een onderzoek naar de toestand van deze instellingen in de tweede helft van de achttiende eeuw toont aan in welke trieste omstandigheden de zieken er waren gehuisvest. Slechts in uitzonderlijke gevallen bestonden er in de hospitalen afzonderlijke ziekenzalen voor mannen en vrouwen. Meestal werd door middel van een gordijn of een houten schutsel een scheiding aangebracht tussen de sexen. Van enige indeling van de zieken volgens de aard van de aandoening was geen sprake. Verzwakte patiënten lagen naast besmettelijke zieken, geopereerden en gekwetsten. Betalende zieken – die werden opgenomen om de inkomsten te verhogen – werden meestal wel in een afzonderlijke kamer ondergebracht. In een sterfkamertje wachtte de ongeneeslijk zieke zijn dood af. De ziekenzalen waren meestal te klein om voldoende bedden te zetten. Er was ook maar één ziekenhuis per stad. Hierdoor was men dan ook vaak genooddaakt patiënten samen in bed te leggen. In 1784 telde het Sint-Elisabethgasthuis 106 bedden, 81 voor arme zieken en 25 voor betalende patiënten. Wanneer de armen samen in bed werden gelegd, kon men 187 zieken opnemen.

De inrichting van de ziekenzalen was rudimentair. Vanaf het midden van de achttiende eeuw werden de bedden gesigneerd om ervoor te zorgen dat de patiënt de juiste medicatie kreeg. Operaties werden in de zaal zelf uitgevoerd. Baden waren vaak afwezig. Slecht verluchte latrines en overbezetting zorgden voor een ‘verpestende’ stank. Het ledikant bestond uit een beddenbak, een matras gevuld met stro, lakens, een hoofdpeluw, een oorkussen en een paar wollen dekens. De hemelbedden waren aan de voorzijde behangen met gordijnen en

bovenaan open. Welgestelden gaven er wegens het besmettingsgevaar in de hospitalen dan ook vaak de voorkeur aan thuis te worden verzorgd. Dit gebeurde door gasthuiszusters of grauwezusters en zwartzusters. Deze laatsten vestigden zich in 1345 in Antwerpen. De grauwezusters (24) waren sinds de zeventiende eeuw in Antwerpen aanwezig. Het verzorgen van zieken was één van de voorwaarden om zich binnen de omwalling te mogen vestigen.

Tijdens het Franse regime controleerden de ‘officiers municipaux’ het Sint-Elisabethziekenhuis. Zij stelden vast dat er geen verluchting was en onvoldoende hygiëne. In de ziekenzalen stonden houten bedden, een broeihaard van bacteriën. De opname van steeds meer betalende patiënten zorgde voor plaatsgebrek voor de arme patiënten. Pas in de negentiende eeuw kwam men tot een modern beheer.

Om in een zogenaamde ‘beyaert’ of ziekenzaal te worden verzorgd, moest de patiënt in principe behoeftig zijn en door ziekte niet meer in staat om te bedelen. Zijn kwaal mocht niet blijvend en niet besmettelijk zijn. Verder bepaalden de statuten dat de zieke een inwoner moest zijn van de gemeente waarin het ziekenhuis lag. Toch was men vaak gedwongen om vreemdelingen, reizende passanten, soldaten en rondtrekkende lieden zoals leurders, speellieden en zwervers die onderweg ziek waren geworden en naar het dichtstbijzijnde gasthuis werden gebracht, op te nemen. Zwangere vrouwen en vondelingen werden geweerd.

Reeds in de zestiende eeuw was het in grote ziekenhuizen gebruikelijk dat een stadsgeneesheer de diagnose stelde. Twee maal per dag deed hij zijn ronde en legde de zusters en chirurgijnen de behandeling uit. Medicamenten werden gemaakt in de gasthuisapotheek door de apotheekzuster en haar assistente. Voor uitwendige letsels zoals brandwonden, zweren, kwetsuren, been- en armbreuken of gekende inwendige stoornissen, zoals spijsverteringsziekten en koortsen, bestond er een remedie.

Gasthuizen waren in de Nieuwe Tijd de enige toevlucht voor de arme noodlijdende zieke. Het was een plaats waar een bed en eten voorhanden waren en in die zin waren ze waarschijnlijk een verbetering in de situatie van de behoeftige. Daarin ligt het belang van deze hospitalen. De kloosterlingen die in de gasthuizen werkzaam waren, werden dan ook in 1783 door keizer Jozef II ongemoeid gelaten, net omdat zij zich inzetten ten dienste van de medemens.

De negentiende eeuw

De zorg voor de armen en hulpbehoevenden getuigt sinds de late Middeleeuwen van een bijzondere samenwerking tussen de overheid en de private sector. Gemeenten en rijke particulieren stonden in voor de huisvesting en de materiële middelen, terwijl religieuzen de dienstverlening op zich namen. De Franse bezetting van de Zuidelijke Nederlanden (1794-1814) bracht vergaande hervormingen met zich mee. Zieken- en armenzorg werden een overheidstaak, toevertrouwd aan de gemeenten. Ook hospitalen werden openbare instellingen, bestuurd door een gemeentelijke commissie. Hierdoor kwam het religieus verplegend personeel in gemeentelijke dienst, wat regelmatig tot spanningen leidde. De armen- en ziekensector moest het stellen met weinig extra middelen. Van nieuwbouw was er nauwelijks sprake. Het patrimonium werd zo goed mogelijk aangepast aan de nieuwe normen, zoals scheiding van de verschillende categorieën zieken, vernieuwing van het sanitair en voorzien van voldoende ventilatie. De slechte reputatie van het ziekenhuis in het Ancien Régime zorgde er echter voor dat zowel de patiënten als het beleid de voorkeur gaven aan thuisverzorging.

In de loop van de negentiende eeuw verwierf het hospitaal zijn huidige betekenis: een plaats waar zieken worden verpleegd door medisch geschoold personeel. Door de herstelde rust en welvaart vanaf de jaren 1820 kwam er opnieuw meer aandacht voor de volksgezondheid. De aandacht van de gemeentelijke overheid, de arts en de architect ging uit naar het burgerlijke, stedelijke hospitaal. Er werd een Hoge Raad voor Hygiëne opgericht in 1849 waarbinnen het Hospitaalcomité zich ging bezighouden met de beoordeling van nieuwbouw-, restauratie- en uitbreidingsplannen van gemeentelijke ziekenhuizen, gasthuizen, en weeshuizen. Hierbij werden de inplanting, oriëntatie, typologie, technische inrichting, bestek en meetstaat aan een nauwgezet onderzoek onderworpen.

Nieuwe inzichten en ervaringen leidden tot een nieuwe hospitaal-architectuur, namelijk de paviljoenhospitalen. Dit systeem werd vanuit hygiënestandpunt als het ideaal beschouwd en werd de norm in latere reglementen. Paviljoenbouw hield de decentralisatie van gebouwen in om besmetting tegen te gaan. Voldoende licht en verse lucht, twee elementen die onvoorwaardelijk aanwezig moesten zijn om een positief klimaat voor de zieke te creëren, werden verzekerd door hoge vensters in de twee lange zijden van de paviljoenen, evenals de verspreiding van de gebouwen over een groot domein. Deze typologie was er ook op gericht de specifieke categorieën van zieken te isoleren.

Het Stuyvenberghospitaal (19), dat in de periode 1878-1885 werd opgetrokken naar de plannen van architect Baeckelmans, is een voorbeeld van deze nieuwe gasthuistypologie. Nieuw was hier dat de paviljoenen een ronde vorm hadden en radiaal waren opgesteld, een innovatie die internationaal navolging kende. De architect preees de cirkelvormige paviljoenen om hun maximaal geïsoleerde positie, grote lichtinval, betere ventilatie, efficiënte bediening en eenvoudig toezicht. Decentralisatie had echter ook nadelen: meer onderhoud, meer uitrusting, meer materialen, meer arbeid, meer financiële middelen. De Hoge Raad voor Hygiëne oordeelde bovendien dat de ronde zalen moeilijk verwarmbaar en moeilijk uitbreidbaar waren.

Een grote vernieuwing in de negentiende eeuw was zonder twijfel de groeiende specialisatie. Er werden afzonderlijke en gespecialiseerde hospitalen opgetrokken, bijvoorbeeld voor besmettelijke ziekten, lichte hospitalen of hospitaalbarakken voor geblesseerden, herstelziekenhuizen, kinderziekenhuizen, psychiatrische hospitalen, lazaretten, poliklinieken voor oog-, oor- en neusziekten, gynaecologie en sanatoria voor tuberculosepatiënten. Elk met hun eigen vereisten en hun eigen typologie. Vooral deze laatste categorie was belangrijk. Aan het einde van de negentiende eeuw nam tuberculose dramatische proporties aan. Twaalf percent van het sterftecijfer was aan deze longziekte te wijten. Voornamelijk de armen werden erdoor getroffen. Dit zou aanleiding geven tot de bouw van imposante sanatoria, vooral in de Ardennen en aan de kust. Zij hadden een specifieke architectuur, met aan de zuidkant de kamers van de patiënten en ligbalkons. Zonnewarmte, verse lucht en zonlicht waren immers de voornaamste ingrediënten van de behandeling. Aan de noordkant waren gangen en functionele dienstenkamers. In Antwerpen kwamen in het begin van de twintigste eeuw twee instellingen (26), het 'gesticht Arthur Van de Nest' en 'Licht en Lucht', die actief waren in het bestrijden van tuberculose. Met de toepassing van antibiotica omstreeks 1950 zou er een einde komen aan de bouw van dit soort verzorgingsinstellingen.

In de negentiende eeuw kreeg Antwerpen ook een militair hospitaal. De verzorging van gewonde soldaten behoorde tot de taken van het leger. Romeinse garnizoenen hadden reeds hun eigen medische dienst, maar in Vlaanderen werd pas door de Franse bezetter geïnvesteerd in militaire hospitalen. Voordien werden gewonde militairen meestal in veldhospitalen of burgerlijk hospitalen verzorgd. Aanvankelijk werden oude kloosterpanden gebruikt. Zo werd in Antwerpen het Hof van Liere, waar in het begin van de zeventiende eeuw het jezuïetencollege was ondergebracht omgebouwd tot militair hospitaal. De Sint-Bernardusabdij in Hemiksem werd omgebouwd tot marinehospitaal. Ook voor krijgshospitalen ging de voorkeur uit naar paviljoenbouw,

aansluitend bij de typologie van de kazernebouw. Deze kon bij herbestemming van kloosters natuurlijk niet gerealiseerd worden. Bij het bouwen van een nieuw krijgsgasthuis aan de Marialei(27), werd dit wel toegepast.

Het interbellum

Aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw is de paviljoenvorm nog algemeen verspreid. De ontwikkelingen op het vlak van de bacteriologie deed het beseft groeien dat besmetting niet enkel via de lucht, maar ook via geïnfecteerde voorwerpen kon gebeuren. Hygiëne werd vanaf nu een basisprincipe. Een wisselwerking tussen organisatie, medische inzichten en technische vooruitgang waren in deze periode bepalend voor de hospitaalbouw. De kostenbesparing en constructielogica dienden als leidraad bij het ontwerpen.

Ventilatiesystemen en desinfectiemethoden zorgden voor een perfecte hygiëne. Materialen als glas en gepleisterde of geglazuurde baksteen waren gemakkelijk in onderhoud en een strakke functionalistische vormgeving vermeerde onhygiënische stofophopingen. De toename en specialisatie van de medische disciplines zorgden voor een grotere afhankelijkheid en dus ook voor het samenbrengen van verschillende ziekenhuisdiensten, wat een ruimtelijke reorganisatie met zich meebracht. Dit alles leidde tot een nieuwe typologie voor de ziekenhuisbouw, de blokvorm in modernistische vormgeving. Een bijkomend voordeel was van financiële aard. De kosten voor de paviljoenvorm bedroegen ongeveer het dubbele van die van een blokvormig ziekenhuis en de afstanden die het personeel moest afleggen waren er groter. Een voorbeeld van een blokvormig complex is het Sint-Augustinusziekenhuis, in 1939 ontworpen door G. Van Meel.

Op politiek en institutioneel vlak wordt het interbellum gekenmerkt door een grote vooruitgang van de sociale verworvenheden en door democratisering en verdere specialisatie in de geneeskunde. Van dit laatste getuigt de oprichting van het Instituut voor Tropische Geneeskunde (31+32). Het succes van de socialistische partij was niet vreemd aan deze evolutie. De volksgezondheid kwam meer en meer onder de controle van de staat en in 1936 werd er voor deze materie een afzonderlijk ministerie opgericht. De aandacht gaat voornamelijk naar preventieve geneeskunde en de organisatie van ziekenfondsen. Deze zorgden op hun beurt voor een netwerk van nieuwe verzorgingscentra.

De psychiatrie

Lange tijd werd krankzinnigheid geassocieerd met bezetenheid door de duivel. Er bestond dan ook een grote onverdraagzaamheid ten opzichte van diegenen die zich niet gedroegen conform de geldende sociale normen. De patiënten werden thuis verzorgd door hun, meestal beschaamde, familieleden. In de praktijk betekende dit vaak dat ze aan hun lot werden overgelaten of - erger nog - aan de wreedheden en willekeur van hun verwanten. Niet zelden werden ze opgesloten in een kelder of varkenshok. Bij het ontstaan van de stedelijke hospitalen weigerden sommige instellingen krankzinnigen op te nemen. Elders werden speciale dolhuisjes opgericht voor mensen die tijdelijk afgezonderd moesten worden, zoals dronkaards en mogelijk ook geesteszieken voor wie de thuissituatie onmogelijk werd.

In Antwerpen is er vanaf het begin van de zestiende eeuw sprake van een dulhuis nabij de Sint-Rochuskapel. In 1542 was het te klein geworden en tien jaar later bouwde men een nieuw gesticht. Op oude stadskarten is het te zien als een groot ommuurd pand. Van enige onderverdeling was waarschijnlijk geen sprake. Alle geestesgestoorden werden in dezelfde ruimte verzorgd. Het gesticht werd verschillende malen uitgebreid en verbouwd. Krankzinnigen konden ook uitbestede worden in Geel. Dit gebeurde voornamelijk in de perioden van grote verbouwingen.

In het dul- of zinnelozenhuis werden patiënten geplaatst bij wijze van straf, door hun familieleden of op bevel van de schepenen. Armen werden uit barmhartigheid opgenomen. In andere gevallen betaalden de familieleden een bijdrage aan de aalmoezeniers. Soms kwamen de aalmoezeniers met de familie van de patiënt overeen dat deze in ruil voor de opname van de krankzinnige een kind uit het vondelingenhuis zouden opnemen. Tenzij tegen betaling werden geen krankzinnigen van buiten de stad aanvaard. De bezittingen van de patiënt werden openbaar verkocht.

Patiënten jonger dan vijftien jaar werden zelden in het gesticht opgenomen. Meestal ging het om mentaal gehandicapten die werden uitbestede op het platteland. Vijftigplussers kwamen wel veelvuldig voor. Veelal waren het behoeftige, dementerende bejaarden die niet in een godshuis terecht konden. Eén derde van de patiënten verbleef minder dan een jaar in het gesticht, meestal doordat ze overleden. Doorgaans waren de patiënten bij opname niet enkel geestelijk, maar ook lichamelijk verzwakt.

In het zinnelozenhuis waren er verschillende categorieën krankzinnigen. Patiënten die als simpel bestempeld werden moesten in het gesticht karweitjes opknappen. Zo klossen de vrouwen bijvoorbeeld kant. De werkstukken werden verkocht. Tot 1752 werden deze simplen als bezienswaardigheid opgevoerd in de Antwerpse Ommeganck. Een tweede categorie van patiënten waren de 'uysinnighen' of 'seer dullen'. Zij werden meestal opgesloten of vastgebonden. Tot slot waren er de gestraften. Zij werden vanaf de achttiende eeuw, wanneer er overbevolking in het gesticht dreigde, niet meer toegelaten.

Tot 1732 was er aan het dulhuis geen geneesheer verbonden. Een barbier verzorgde de lichamelijke ziekten. Daarna waren er twee dokters die mee beslisten over de internering van een patiënt. Overigens was er tot de Franse periode (1796) geen sprake van een officiële procedure voor opname in het gesticht. Langzaam neemt men maatregelen tegen willekeurige opsluitingen. Dit leidde in 1850 tot een wet die nieuwe waarborgen bood en een goed controlesysteem. De functie van de geneesheren werd hierbij steeds belangrijker, al waren zij geen specialisten. Er bestond ook geen opleiding tot psychiater. Toch waren de meeste dokters in de negentiende eeuw goed op de hoogte van de behandeling van geesteszieken. Sinds 1850 moest elk gesticht ook erkend worden door de overheid.

In 1855 begint men in het zinnelozenhuis de nodige werken uit te voeren om deze erkenning te krijgen. Dit lukte in 1860. Tussen 1796 en 1896 was de situatie van de krankzinnigen in het zinnelozenhuis zeker verbeterd. Dit was enerzijds het gevolg van de wet van 1850, en anderzijds van een gewijzigde mentaliteit ten opzichte van de geesteszieke. Algemeen werd aangenomen dat krankzinnigen, mits een accurate behandeling, genezen konden worden. De Gentse dokter Guislain zorgde voor de verspreiding van deze nieuwe inzichten in ons land. Op basis daarvan werd op het einde van de negentiende eeuw duidelijk dat de situatie in het zinnelozenhuis niet langer houdbaar was. Het belangrijkste probleem was dat het gesticht te klein was. In 1865 stelde een inspecteur dat de Burgerlijke Godshuizen beter zouden overgaan tot de bouw van een nieuwe instelling op het platteland. In 1889 werd het gesticht op last van de minister van justitie gesloten, maar het zou nog tot 1896 duren vooraleer men voor alle patiënten een ander onderkomen had gevonden.

De taak van het zinnelozenhuis werd overgenomen door twee private instellingen. Mannelijke patiënten werden vanaf 1895 opgenomen in het Sint-Amadeusgesticht in Mortsel, bij de Broeders der Liefde. In 1897 kregen de Duffelse zusters Norbertienen toelating om

260 vrouwelijke patiënten op te vangen. Antwerpen verloor haar instelling voor behoeftige geesteszieken. De eerste opvang moest nu gebeuren in de twee burgerlijke gasthuizen, Sint-Elisabeth en Stuivenberg. Van hieruit zou dan gezocht worden naar een meer definitieve verblijfplaats. De twee instellingen waren echter niet voor deze taak uitgerust. De wet verplichtte de gemeenten echter om een tijdelijk opvang voor krankzinnigen te voorzien. Daarom werd na veel discussie beslist een nieuwe instelling te bouwen, gehecht aan het Stuivenbergziekenhuis (19). Hier zouden patiënten niet enkel tijdelijk opgevangen, maar ook verpleegd en behandeld worden.

De plannen voor de nieuwe instelling waren het resultaat van een samenwerking tussen architect van Opstal en neuroloog-psychiater Frits Sano. Het geheel werd opgevat volgens het principe van de paviljoenbouw. Er werd zo veel mogelijk ruimte bewaard voor groen, dat volgens de geldende opvatting een kalmerende invloed zou uitoefenen op de patiënt. De verblijfskamers van de verplegers kwamen op de eerste verdieping, zodat zij snel bij een patiënt konden zijn. Tussen de afdeling voor mannen en die voor vrouwen werden afzonderingskamers ingericht. Op 2 januari 1905 werd met de bouwwerken begonnen. In 1907 kon het Bewaarhuis voor Geestezieken functioneren.

Al snel na de opening bleek het Bewaarhuis voor Geesteszieken te klein. De patiënten in het bewaarhuis waren meestal behoeftig, terwijl de broeders Alexianen in Boechout enkel betalende patiënten opnamen. Daarnaast kwamen voor 1920 ook veel kinderen in het bewaarhuis terecht. Zij waren zwakzinnig, idioot of imbeciel en waren soms pas zeven of acht jaar oud. Van hieruit werden zij doorgestuurd naar een gespecialiseerde instelling. Ook het aantal dementerende bejaarden was aanzienlijk, hoewel zij strikt genomen niet in het Bewaarhuis thuishoorden. Voor hen moesten, volgens een omzendbrief van de minister van Justitie, andere instellingen worden opgericht.

Een kwart van de patiënten kon de instelling na een – vaak korte - behandeling weer verlaten. Jaarlijks overleden ook patiënten. De meest voorkomende oorzaken waren besmettelijk ziekten, algemene uitputting en ouderdom. De helft van de opgenomen patiënten werden doorverwezen naar gespecialiseerde instellingen. Ook nadat zij uit een instelling ontslagen waren, moesten patiënten opgevolgd worden. Vanaf de tweede helft van de jaren twintig werden daarvoor dispensaria ingeschakeld. In Antwerpen was deze instelling gevestigd in de Begijnenvest.

3. Bejaardenzorg

Middeleeuwen en nieuwe tijd

Tijdens de middeleeuwen werd op drie manieren zorg verleend aan behoeftige bejaarden. Om te beginnen werd steun verleend aan behoeftige bejaarden die thuis bleven werken. Een tweede categorie bejaarden werd door de openbare onderstand uitbetaald op het platteland. Aan de kostgevers werd een vergoeding uitbetaald. De bejaarden zelf kregen kleding en medicijnen. Tot slot waren er bejaarden die werden opgenomen in een godshuis. In Antwerpen werden de eerste godshuizen gesticht vanaf de 13de eeuw. Maar vooral in de 16de en de 17de eeuw steeg het aantal godshuizen. Deze instellingen voor bejaarden werden vaak gesticht door rijke individuen die hun erfenis bij testament ter beschikking stelden voor het oprichten van een godshuis. Voorbeelden zijn godshuis Van der Biest (15) uit 1504, het Onze-Lieve-Vrouwegodshuis op de Schoenmarkt (14) gesticht in 1343, het Sint-Annagodshuis in de Korte Nieuwstraat (10) van 1400 en het Sint-Barbargodshuis in de Lange Nieuwstraat (11) ontstaan in 1489. Ook beroepsverenigingen of ambachten deden aan deze vorm van bejaardenzorg. Zij richtten godshuizen op, bestemd voor de opvang van oude, verarmde leden van het ambacht. Voorbeelden zijn het godshuis van de bontwerkers in de Wolstraat (9), dat van de meerseniers in de Lange Nieuwstraat (6), en dat van de lakenbereiders in de Keizerstraat (12).

Het stichten van een godshuis was een belangrijke gebeurtenis. Een notaris stelde de fundatieakte op die diende verleden en aanvaard te worden door de schepenen van de stad. In deze akte werden onder andere de plaats, het aantal bewoners en de doelgroep (mannen, vrouwen of echtparen) vastgelegd. Ook de verantwoordelijken voor het beheer van de stichting en hun opvolging werden in de akte aangewezen. De financiële middelen zoals renten en eigendommen werden vastgelegd zodat de godshuisgemeenschap in haar behoeften kon voorzien. In een 'Reglement van Inwendige Orde' werden de rechten en de plichten van de bewoners bepaald. Een godshuis was een instelling waar men zich gedurende een lange periode kon vestigen. Het vormde een zelfstandig werkende gemeenschap die de eigen inkomsten en uitgaven bepaalde. De inwoners van het godshuis genoten kosteloos onderdak en levensonderhoud. De bedelingen werden vastgelegd in de statuten. Daar tegenover stond dat zij hun eigen uitzet moesten meebrengen. Bij overlijden werden al hun bezittingen overgedragen aan de instelling. Aan het hoofd van het godshuis stond iemand van de inwonersgemeenschap, de zogenaamde

moeder of vader. Hij of zij stond in voor het naleven van de regels en het handhaven van de tucht. Een dienstmeid of dienstknecht was belast met de verzorging van de bejaarden. Typologisch zijn de meeste godshuizen vergelijkbaar. Ze bestaan uit een reeks kleine huisjes rond een binnenplein. Ze zijn via een gang vanaf de straat bereikbaar. Nutsvoorzieningen zoals water en sanitair waren gemeenschappelijk. De meeste stichtingen zijn voorzien van een kapel. In dat geval verbleef er soms ook een kapelaan.

Niet elke behoeftige bejaarde kon echter in een godshuis terecht. Het intrederecht, de vereiste uitzet, de beperkte steun, alsook de voorrang die nogal eens aan familieleden van de stichters of bestuurders werd verleend, maakten ze zo goed als ontoegankelijk voor de echte armen. In de statuten van het Sint-Annagodshuis bijvoorbeeld was bepaald dat de bezittingen die de vrouwen bij hun intrede meebrachten na hun dood eigendom werden van het gesticht. Kandidates moesten vrij zijn van alle lasten en schulden en vredig van aard zijn. Bedelen of aalmoezen vragen was ten strengste verboden. Pas na zeven jaar poorterschap kwam men in aanmerking. In 1805 verbleven 218 bejaarden in godshuizen. Op het platteland waren 86 ouderlingen uitbesteed. Ten opzichte van de totale Antwerpse bevolking was dit een vrij gering aantal. Hoogstwaarschijnlijk waren de armste ouderlingen op zichzelf aangewezen of afhankelijk van de steun van hun kinderen.

Nieuwste tijd

Sedert 1796 werd de Openbare Onderstand in elke gemeente uitgeoefend door de Burgerlijke Godshuizen en het Bureel van Weldadigheid. In de eerste jaren was het voor beide commissies echter niet duidelijk wie welke behoeftigen moest ondersteunen. In 1801 werd bepaald dat de thuisbedeling voorrang kreeg op de zorg in instellingen. Bovendien kon alleen het Bureel van Weldadigheid beslissen wie recht had op bijstand. Enkel wie arm was, verlaten of ziek, kwam hiervoor in aanmerking. Bejaarden werden tot deze laatste categorie gerekend. Zij werden door de Burgerlijke Godshuizen verzorgd indien zij geen familie hadden om op terug te vallen.

De jaarverslagen van beide instellingen geven geen indicatie van de hulpbehoefendheid van bejaarden in Antwerpen. Wel geven ze een idee van de mate waarin werd bedeed. Van het midden tot het einde van de negentiende eeuw kreeg ongeveer veertig percent van de bejaarden boven de zeventig jaar bijstand van het Weldadigheidsbureel. Dertig procent genoot van de zorgen van de Burgerlijke Godshui-

zen. Ook in economisch gunstige tijden waren veel bejaarden dus afhankelijk van de steun van één van beide instellingen. Zij konden immers niet aan de slag in de opkomende haven waar de arbeid voornamelijk weggelegd was voor sterke, jonge mannen.

Bij het verstrekken van thuisonderstand maakte het Bureel onderscheid in verschillende groepen. Op basis van de categorie waar men in viel werd het bedrag van de ondersteuning bepaald. Een eerste groep waren de ouderen en zieken die niet meer konden werken en de kroostrijke families. Zij hadden recht op regelmatige onderstand. De behoeftigen die werkloos waren, maar nog konden werken, hadden geen recht op vaste bijstand, maar konden wel tijdelijk ondersteund worden. In de loop van de negentiende eeuw werden de criteria om in aanmerking te komen voor thuisonderstand wegens het grote aantal aanvragen steeds strenger. Indien de thuisonderstand ontoereikend was konden de ouderen het Werkhuis van Weldadigheid bezoeken. De tijdelijke onderstand bestond niet alleen uit geld, maar ook uit kleding, beddengoed, gereedschap, medicijnen, bons voor voedsel, brandstof en reinigingsproducten. De onderstand in geld was vooral bedoeld om de huishuur te betalen. Geleidelijk werd een pleidooi gehouden om deze financiële steun te vervangen door het gratis bewonen van een huis van het Bureel van Weldadigheid. Hiervoor had het Bureel rond 1900 drie tehuzen. Het gesticht de Fraula voor 20 vrouwen was opgericht in de Klappeistraat in 1882. De instelling Joostens in 1897 ontstaan in de Dambruggestraat, was bestemd voor 50 echtparen. In 1904 werd een tehuis voor 15 mannen opgericht, Lemmé genaamd. In deze tehuzen kregen de bewoners kosteloze huisvesting, maar geen geldelijke steun.

Voor heel wat ouderen was de thuisonderstand ontoereikend. Zij hadden nood aan permanente verzorging. In een tehuis voor kosteloze opvang konden zij niet terecht omdat men zichzelf daar moest kunnen onderhouden. Normaal verplichtte het Bureel de familie de zorgbehoevende ouderen op te vangen, maar vaak konden de gezinsleden zelf amper de touwtjes aan elkaar knopen zodat zij niet in staat waren de bejaarde op te nemen. De Burgerlijke Godshuizen stonden in voor de opvang van armen in tehuzen. Voor de opvang van ouderen beschikten zij aanvankelijk slechts over 26 kleine godshuizen, tot 1872 de enige bejaardeninstellingen. Kenmerkend voor een klein godshuis was de zelfstandigheid van zijn bewoners. Omwille van deze vrijheid waren ze zeer gegeerd. Het aantal plaatsen was echter uiterst beperkt. Bovendien waren de meesten ook bestemd voor vrouwen. Om elk vrijgekomen huisje werd gestreden. In de praktijk betekende dit vriendjespolitiek en steekpenningen. Wie kennissen had in het stadsbestuur kreeg voorrang. Wie betaalde voor zijn plaatsje ook. Deze selectie waarbij de

armsten uit de boot vielen, wekte dan ook wrevel op bij het Weldadigheidsbureel. Hadden ze al toegang gekregen, dan nog konden armen het zich financieel niet veroorloven in een godshuis te verblijven. Men kreeg er immers enkel kosteloze huisvesting en een beetje geldelijke onderstand. Met dit bedrag kon men echter onmogelijk voedsel, huisraad en verwarming bekostigen. De bewoners moesten dus over bijkomende inkomsten beschikken.

Het was niet alleen moeilijk een plaatsje te bemachtigen in een godshuis, vele ouderen moesten het ook vroegtijdig verlaten. De beslissing om een oudere uit een godshuis te verwijderen werd genomen door het bestuur van de Burgerlijke Godshuizen en genoteerd in een proces verbaal. Er bestonden drie redenen: ziekte, slecht gedrag of het overlijden van de partner in een tehuis bestemd voor echtparen. De kleine godshuizen verschaften enkel kosteloze huisvesting. Algemene verzorging was er niet. Zodra men zich niet meer kon verzorgen, moest men het godshuis verlaten.

In 1872 werd het gesticht Bogaerts-Torfs geopend in de Van Schoonbekestraat. Het was het eerste moderne bejaardentehuis te Antwerpen. Aanvankelijk werden er slechts 26 mannen, ouder dan 50, verzorgd. Dankzij allerlei giften werd Bogaerts-Torfs uitgebreid zodat het in 1910 reeds 148 ouderen kon opvangen. Het gesticht was enkel bestemd voor behoeftige mannen die niet meer in staat waren door arbeid in hun onderhoud te voorzien. Het bejaardentehuis bood naast onderdak ook verzorging, maar de ongeneeslijk zieke ouderen konden ook hier niet terecht. Wegens gebrek aan een adequatere instelling kwamen zij vaak in het ziekenhuis terecht.

De ouderen die door het Bureel van Weldadigheid naar de Burgerlijke Godshuizen waren gestuurd waren doorgaans erg gebrekkig. Het ligt voor de hand dat veel zieke ouderen en vooral ongeneeslijk zieken in het Sint-Elisabethgasthuis werden opgenomen. Voor het ziekenhuis was dit echter een zware last aangezien het doorheen de hele negentiende eeuw kampte met overbevolking. Het ziekenhuis was voor veel armen en ouderen een overlevingsstrategie. Een plaats waar ze tijdelijk, vooral in de wintermaanden, onderdak vonden.

Vooral de hoogbejaarde en ongeneeslijk zieke ouderen kon men moeilijk plaatsen. Aangezien men aanvankelijk geen eigen tehuizen bezat, moesten de Burgerlijke Godshuizen hun meest zorgbehoevende armen elders laten verzorgen. Ze werden geplaatst bij liefdadige verenigingen of uitbesteed op het platteland. In de negentiende eeuw waren er een aantal kloostercongregaties die zich toelieden op de verzorging van behoeftige ouderen. Voorbeelden zijn de Zusters van

Liefde (1826), de Broeders van Liefde (1832), Zusterkens der Kindsheid Jezus (1842), de Zusterkens der Armen (1863), de Maatschappij voor Christelijke Liefdadigheid (1824) en het tehuis Sint-Carolus (1852). Men verschafte niet alleen materiële hulp, ook aan de geestelijk onderstand werd veel belang gehecht. De opgenomen ouderen moesten dan ook dagelijks deelnemen aan de godsdienstoefeningen. Deze verenigingen richtten zich vooral op de verarmde middenklasse. In de meeste tehuizen moest men betalen om verzorgd te worden. Sommige ouderen werden op kosten van het Weldadigheidsbureau of de Burgerlijke Godshuizen in één van deze tehuizen geplaatst.

Naarmate er meer tehuizen werden opgericht, nam het aantal plaatsingen ook toe. In 1827 werden slechts twaalf gebrekkigen in deze tehuizen verzorgd op kosten van het Bureau. In 1900 waren het er ongeveer 200. Hoewel de liefdadige verenigingen duidelijk een tekort opvulden, was dit geen ideale oplossing. Er konden immers vooral vrouwen terecht en aangezien er voorrang werd gegeven aan kostgangers die de volle prijs betaalden, hadden de Burgerlijke Godshuizen regelmatig moeilijkheden om er hun ouderen te plaatsen. Nog steeds waren er gebrekkige ouderen die geen plaats vonden. Zij werden uitbesteed op het platteland.

De uitbesteding is een praktijk die teruggaat tot de Late Middeleeuwen. De behoeftige werd vaak per opbod toegewezen aan diegene die bereid was hem te verzorgen tegen het laagste steungeld. In Antwerpen ging dit anders. De Burgerlijke Godshuizen bepaalden tegen welk bedrag de bestellingen, meestal ongeneeslijk zieke bejaarden, er werden geplaatst. De uitbesteding was een noodoplossing, waarvan de Burgerlijke Godshuizen alsmat vaker gebruik maakten, vooral voor mannen. Ouderen die vaak bedlegerig waren en veel verzorging nodig hadden, werden zo verzorgd door particulieren die omwille van het kostgeld een bestelling in huis namen. De Burgerlijke Godshuizen waren zich hiervan bewust. Niet alleen ongeneeslijk zieke ouderen, maar ook onhandelbare en chronisch zieke ouderen werden bij wijze van straf uitbesteed. Onder de chronisch zieken waren veel ouderen met reuma of aandoeningen van de ademhalingswegen. De Burgerlijke Godshuizen susten zich door te beweren dat een verblijf op het platteland hun gezondheid alleen maar ten goede kon komen. Een bijkomend voordeel was dat de uitbesteding goedkoop was. Hierdoor waren de Burgerlijke Godshuizen meer geneigd om ouderen uit te besteden, dan ze laten verzorgen in een tehuis. Het gesticht Bogaerts-Torfs was dan ook zelden volledig bezet.

4. Wezenzorg

De late middeleeuwen

De Tafels van de Heilige Geest namen tijdens de middeleeuwen de zorg voor gevonden, verlaten of arme weeskinderen voor hun rekening. Zij gaven de kinderen de eerste zorgen en opvang en besteedden hen daarna uit in de wijk waar ze waren gevonden. In Antwerpen speelde de Tafel van de Heilige Geest van Onze Lieve-Vrouw daarbij een centrale rol. De Onze-Lieve-Vrouwekerk was tot 1477 immers de enige parochiekerk binnen de muren. Enkel daar konden de vondelingen dus gedoopt worden.

Bij de groeiende aantallen bedelaars en onruststokers in de veertiende en vijftiende eeuw waren ook vele kinderen. Verwaarloosde en verlaten kinderen maakten de buurt steeds onveilig. Bij de oprichting van de Kamer van de Huisarmen in 1458 kregen de aalmoezeniers de taak de oudere kinderen onder hun hoede te nemen. De Tafel van de Heilige Geest van Onze-Lieve-Vrouw zou verantwoordelijk blijven voor de jongere. Deze taakverdeling was niet duidelijk en leidde herhaaldelijk tot discussie. In 1511 besliste het stadsbestuur dat de Tafel enkel nog verantwoordelijk was voor vondelingen.

De Kamer bezat voor de opvang van de kinderen tehuizen aan de Paddegracht (huidige Prinsesstraat) en nabij het Sint-Rochusgasthuis. Oudere jongens, geboren in Antwerpen, werden op ambacht geplaatst en moesten 's zondags school lopen. Aan deze ambachts- of proefjongens reikten de armenmeesters op regelmatige tijdstippen brood en kleding uit. Als verantwoordelijke voor de ambachtsjongens stelden de aalmoezeniers een meester aan. Met hen stelden de aalmoezeniers een contract op, waarbij de Kamer twee jaar lang de kosten voor de jongen zou betalen en de ambachtsmeesters voor opleiding en onderdak zorgde. De andere arme kinderen kregen ook onderwijs. De Kamer van de Huisarmen betaalde schoolmeesters om hen les te geven.

Het Vondelingenhuis, het Maagdenhuis en het Knechtjeshuis

In de eerste helft van de zestiende eeuw verloren de heiliggeestmeesters elke verantwoordelijkheid over de kinderen. Op dat ogenblik bouwden de aalmoezeniers een groot vondelingenhuis nabij het Sint-Rochusgasthuis. Het huis werd in 1532 in gebruik genomen, maar was al snel te klein. Stelselmatig werden de gebouwen

van het oude hospitaal ingenomen. Het vondelingenhuis was een doorgangsinstelling waar kinderen de eerste zorgen kregen, waarna ze werden uitbesteed bij boeren in de Kempen. In de instelling bleven enkel de zieken en de jongens en meisjes die men een beroep kon aanleren. Zo was er in de zestiende eeuw in het Vondelingenhuis een atelier waar elf jongens burat weefden.

Aanvankelijk zaten in het Vondelingenhuis niet enkel kinderen, maar plaatsten de aalmoezeniers er tegen betaling ook gehandicapten. In het midden van de zestiende eeuw kregen de aalmoezeniers af te rekenen met een toevloed aan arme wezen, vondelingen en verlaten kinderen, waardoor dit niet meer mogelijk was. De kinderen uitbesteden was gezien de luttele vergoeding die de boeren en ambachtsmeesters werd geboden, geen oplossing. In 1552 schonk de rijke koopman Jan van der Meeren middelen om een 'scole' voor 'schamele meyskens' op te richten. Meisjes vanaf 8 jaar konden er terecht. De school zou uitgroeien tot het Maagdenhuis. In 1558 schonk ook Johanna Van Schoonbeke een som geld om op de Paardenmarkt een 'werckhuys' voor jongens op te richten. In dit Knechtjeshuis waren aanvankelijk verschillende ateliers, maar er gingen ook jongens vanuit de instelling bij een ambachtsmeester werken. In elk geval dienden zij 's avonds terug thuis te zijn.

De aalmoezeniers van de Kamer van de Huisarmen bestuurden het Vondelingen-, Maagden- en Knechtjeshuis. Voor het dagelijks bestuur stelden zij een conciërge aan. Die was inwonend en had het toezicht over de werking van het gesticht. Aan het Vondelingen- en Knechtjeshuis waren van in het begin ook schoolmeesters verbonden. Daarnaast kwam in de gestichten geregeld een chirurgijn langs en in het Knechtjeshuis ook een barbier. Ondergeschikt personeel, zoals meesteressen voor de kant- en naaischool, opzichters en portiers woonden ook in de instelling. Zij stonden onder het gezag van de conciërge.

Reeds in het Vondelingenhuis werden de kinderen aan het werk gezet. De meisjes klossen kant of naaiden. De jongens leerden een ambacht. De kinderen die slechts tijdelijk in het huis verbleven, breiden kousen voor de andere instellingen. Bij de oprichting van het Knechtjeshuis werd geprobeerd alle jongens in het gesticht tewerk te stellen. Daarom lieten de aalmoezeniers er ateliers inrichten waarvoor door de armenmeesters een ambachtsman werd aangesteld of die verhuurd werden aan de meest biedende. Na honderd jaar bleef er van deze werkwinkels in het Knechtjeshuis niet veel meer over. Enkel de bakkerij, de kleermakerij en de schoenmakerij die voor de andere gestichten nuttige diensten bewezen, bleven er gevestigd. De meeste

jongens werden dan als goedkope arbeidskrachten bij vrije meesters in de stad geplaatst, vooral in de textielsector.

Door de wegwijnende economische activiteit in Antwerpen vonden de weesjongens steeds moeilijker een plaats bij een ambachtsman. De regenten moesten naar andere tewerkstelling uitkijken. Her en der werden kleine werkjes opgeknapt, zoals het dragen van doodskisten, het opfleuren van een dooplechtigheid of het assisteren bij het toedienen van de laatste sacramenten, maar van een echte opleiding kwam weinig meer in huis. In 1780 werd besloten het Knechtjeshuis te sluiten en alle jongens om budgettaire redenen op het platteland uit te besteden. Hiermee waren de weesjongens en vooral hun werkgevers het niet eens. Er kwam een protestactie en de weesjongens wonnen uiteindelijk het pleit, het Knechtjeshuis bleef open.

Het ging er in de drie gestichten streng aan toe. Alles stond in het teken van afschrikken en straffen. In 1809 werden de lijfstraffen dan wel afgeschaft, het regime werd daarom niet minder streng. Weesjongens die zich niet aan het reglement hielden werden opgesloten in Hoogstraten of moesten enkele maanden gaan dienen in het Zinnelozenhuis. De wet van 1850 op de psychiatrische instellingen maakte een einde aan deze praktijk. De hopeloze gevallen werden vanaf 1864 naar het hervormingsgesticht in Ruislede gestuurd.

Vrije tijd bestond haast niet in de tehuizen laat staan spelen, plezier en ruzie maken. Het uniform was voor iedereen verplicht. Op de kleding van de weesjongens werd een A genaaid als herkenningsteken. Later kreeg iedere jongen zelfs een nummer. Aanvankelijk sliepen de jongens op slaapzalen, soms zelfs met meerderen in één bed. In het midden van de achttiende eeuw lieten de aalmoezeniers achter het Knechtjeshuis aparte cellen bouwen, waarin de jongens 's avonds werden opgesloten. Iedere jongen had vanaf dan zijn eigen kamer met een ijzeren bed, een strozak en een toilet. De maaltijden waren uiterst sober, van een volwaardige voeding was geen sprake. In het Vondelingenhuis kregen de kinderen als ontbijt één boterham half tarwe, half rogge voorgeschoteld. 's Middags bestond het menu vooral uit brood met een groentemoes, of soep, melk of karnemelk. Slechts af en toe zat er ook wat vlees in de soep. In het Knechtjeshuis waren de maaltijden iets voedzamer, maar ook hier was eentonigheid troef. In alle gestichten werd bier gedronken.

De bestedingen

De drie gestichten samen konden slechts ongeveer 350 kinderen opnemen. De Kamer had er op bepaalde ogenblikken echter meer dan duizend te onderhouden. De aalmoezeniers besteedden daarom het grootste deel van de kinderen onder de tien jaar uit. Voor zuigelingen was dat zelfs de enige mogelijkheid. Zij werden bij voedsters in de omgeving geplaatst, meestal moeders van wie het eigen kind overleden was. In 1607 betaalden de aalmoezeniers aan deze memmen 2,5 stuivers per dag. Eens de kinderen sterk genoeg waren, lieten de aalmoezeniers ze naar het platteland brengen.

Voor het afhalen van de kinderen in Antwerpen betaalden de armenmeesters aan de kandidaat-pleegouders in de zeventiende eeuw twintig stuivers. Tegelijk bepaalden zij de vergoeding die de Kamer jaarlijks zou betalen. Als bewijs van de overeenkomst kreeg het pleeggezin een briefje. Enkel met dit schriftelijk bewijs konden de kostgevers of hun gevolmachtigden in Antwerpen geld komen ontvangen. Dit onderhoudsgeld verminderde meestal naarmate het kind ouder werd. Als het kind tussen veertien en zestien jaar oud was en gezond van lijf en leden, betaalde de Kamer voor hem niets meer. Op dat ogenblik moest de besteding zijn kost waard zijn. De Kamer zorgde ook voor de kleding en het schoolgeld.

De pleegouders waren mensen die hun eigen povere inkomen wilden verruimen door een besteding op te nemen. Nochtans mochten ze niet zo arm zijn dat ze zelf onderstand ontvingen en men mocht de kinderen ook niet laten bedelen. Zodra ze oud genoeg waren, mochten ze wel ingeschakeld worden, bijvoorbeeld voor het hoeden van de koeien en schapen. Sommige pleegouders wilden echter zo veel mogelijk profijt halen uit hun nieuwe huisgenoot. Wat geregeld leidde tot gruwelijke mishandelingen. Als dergelijke praktijken de aalmoezeniers ter ore kwamen, brachten zij de kinderen terug naar Antwerpen. Maar het was niet allemaal kommer en kwel. Verschillende bestedingen vonden bij hun pleegouders een thuis.

Een vertegenwoordiger van de Kamer en later van de Burgerlijke Godshuizen ging de bestedingen geregeld bezoeken en de situatie controleren. In periodes dat dit moeilijker was, schakelden zij de pastoors van de gemeente waar het kind verbleef in om de besteding te bezoeken en een verslag op te maken. In de zeventiende eeuw bezochten de aalmoezeniers, de Vader van het Vondelingenhuis en een knecht van de Kamer de uitbestede kinderen gemiddeld om de twee jaar. Zieke en slecht behandelde kinderen lieten ze terug naar Antwerpen komen. In de achttiende eeuw stelde de Kamer een knecht

aan om de bestedeling twee maal per jaar te bezoeken. Tegelijkertijd dreven de aalmoezeniers hun contacten met de parochiepriesters op. De Kamer en zijn opvolgers steunden zich regelmatig op een verklaring van de pastoors om uit te maken of de kandidaat-pleegouders in aanmerking kwamen.

Op het einde van de negentiende eeuw verminderde het aantal bestedingen drastisch. Enerzijds opende het Bestuur van de Burgerlijke Godshuizen nieuwe grote instellingen waar meer kinderen terecht konden. Anderzijds waren er na de sluiting van de vondelingenschuif in 1860 minder vondelingen. Uiteindelijk bleven op het platteland enkel nog verzwakte jongens en meisjes die behoefte hadden aan frisse buitenlucht. Zij zaten vooral in de omgeving van Meerhout. Na de opening van speciale tehuizen voor zwakke kinderen door de Commissie van Openbare Onderstand in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw, konden ook zij in instellingen terecht.

De vondelingen

Het te vinden leggen van kinderen stond gelijk met moord en was dus strafbaar. Hoewel de stedelijke overheid gedurende het Ancien Régime poogde het achterlaten van kinderen tegen te gaan, werden dagelijks baby's gevonden nabij belangrijke openbare gebouwen, zoals kerken en kloosters, op een hoek van de straat of gewoon aan de poort van het Vondelingenhuis. In 1573 loofden de aalmoezeniers van de Kamer van de Huisarmen een beloning van vier gulden uit aan al wie de ouders van vondelingen kon aanwijzen, een praktijk die tot in de achttiende eeuw bleef bestaan.

32

Met het decreet van 19 januari 1811 werd het te vondeling leggen van een kind uit de criminele sfeer gehaald, op voorwaarde dat dit gebeurde in de vondelingenschuif. De kinderen werden op dat moment staatseigendom en zouden vanaf hun twaalfde ter beschikking staan van de minister van marine om te dienen als manschappen voor de Franse zeemacht. Naast de poort van het Vondelingenhuis kwam een schuif. Langs de straatzijde was er een houten schuifdeurtje. Legde iemand een kind in de schuif dan ging er een bel in de kamer van de portier. Hij gaf het kindje de eerste zorgen. Op 6 juli 1812, nog voor de schuif officieel in gebruik werd genomen, werd het eerste kind in de schuif achtergelaten.

Soms legde de moeder bij het kind een herkenningsteken. Zij die hun kind opeisten, moesten namelijk een herkenningsteken kunnen voorleggen of de kledij van de vondeling en de omstandigheden

waarin het kind was neergelegd duidelijk kunnen beschrijven. De moeder vroeg echter slechts zelden haar kind terug. Soms lag bij een vondeling een briefje waarin de naam van het kind vermeld stond. In dat geval werd het kind verder onder die naam opgevoed. In andere gevallen kreeg de vondeling bij zijn doopsel een naam, die meestal verwees naar de heilige die die dag gevierd werd. In de zestiende eeuw was dat enkel een voornaam. De reden hiervoor is niet duidelijk. In de zeventiende en achttiende eeuw creëerde de conciërge van het Vondelingenhuis een familienaam voor de vondeling. De namen verwezen naar vindplaatsen, het weer of uiterlijke kenmerken. In de periode 1648-49 werden de vondelingen zelfs gewoon genummerd. De laatste in deze reeks was Hendrick den hondertsten, een paar dagen later gevolgd door Peeter Overschot. De naamgeving liep zo de spuigaten uit dat de Franse bezetter poogde deze te reglementeren. Uiteindelijk werd door de Burgerlijke Godshuizen op voorhand een lijst opgemaakt om namen als Vrolijk, Klugtig, Casemat of Bomvrij te voorkomen.

Nieuwe weeshuizen

In april 1864 schreef het Antwerps Comité Spécial de Salubrité Publique een vernietigend verslag over de slaapcellen in het Knechtjeshuis. Ze waren vochtig en slecht verlucht. De kosten voor verbouwing en aanpassing van het complex waren echter hoog. De gebouwen van het Maagdenhuis waren weliswaar in betere staat, maar veel te klein. De weesmeisjes hadden te weinig mogelijkheden om zich na hun werk lichamelijk te ontspannen. In 1838 schreef dr. Steens een rapport over de vergroeiingen aan het bekken bij sommige weesmeisjes. Ook hier waren aanpassingswerken noodzakelijk, maar daarvoor de botanische opgeofferd worden?.

In 1872 werd beslist dat de verouderde instellingen niet zouden worden verbouwd. Twee nieuwe, moderne instellingen zouden worden opgericht. Op dat ogenblik hadden de Burgerlijke Godshuizen 808 kinderen onder hun hoede, waarvan er 306 in het weeshuis verbleven. De rest was uitbesteed, een praktijk die men vanaf nu wilde beperken. In een instelling zouden alle kinderen immers dezelfde kansen krijgen, ze konden een beroep leren en bleven in hun geboorteplaats.

Voor de bouw van het jongensweeshuis werd grond gekocht in de Durlletstraat. Het meisjesweeshuis zou in de Albert Grisarstraat worden opgericht. Er werd een ontwerpwedstrijd uitgeschreven die respectievelijk door de gebroeders Blomme en E. Dieltiens werd gewonnen. In de nieuwe weeshuizen voorzagen de architecten grote

waszalen en baden, zodat de kinderen zich degelijk konden wassen. Ruime, goed verluchte en verlichte lokalen moesten bijdragen tot de gezondheid van de wezen. Er was ook ruimte voor ontspanning en lichaamsbeweging. In beide weeshuizen was er een grote speelplaats, een recreatiezaal en deden de kinderen op geregelde tijdstippen turnoefeningen in de gymnastiekzaal. Alle personeelsleden waren leken. De kinderen die gelovig waren, gingen nog wel op zondag naar de kerk. De jonge kinderen bezochten de gemeenteschool. Vanaf een jaar of twaalf leerden de jongens een ambacht, de meisjes bewaamden zich in huishoudelijk werk.

Naast de nieuwe weeshuizen stichtte het Bureel van Weldadigheid in 1893 twee instellingen voor verlaten kinderen: het Gesticht Leonie Osterrieth voor jongens en het Gesticht Adèle Grisar voor meisjes. Verlaten kinderen waren jongens en meisjes waarvan de ouders nog leefden, maar een tijdlang niet door hen konden verzorgd worden. In de instelling voor meisjes was er ook een kribbe voor kinderen tot zes jaar.

Het dagelijks leven in de weeshuizen bleef streng gereguleerd. Anders dan vroeger was er nu ook tijd voor ontspanning. De weesjongens vormden een fanfare, die geregeld in de stad of daarbuiten optrad. De kinderen bezochten tentoonstellingen en circusvoorstellingen. Ze gingen op uitstap naar Vlissingen, Boom, Willebroek of de grotten van Han. Zowel de jongens als de meisjes gingen vanaf 1897 tijdens de vakantie op reis, bijvoorbeeld naar Grobbendonk of Brecht. De oudste kinderen hadden iedere zondagmiddag vrij en mochten dan de instelling verlaten. De jongsten maakten op donderdagmiddag onder begeleiding een wandeling. Oud-wezen richtten verenigingen op, die geld inzamelden om deze uitstappen en vakanties mogelijk te maken of om hun lotgenoten in het weeshuis iets extra's aan te bieden tijdens feestdagen. Allerlei verenigingen vroegen aan het Bestuur van de Burgerlijke Godshuizen en later aan de Commissie van Openbare Onderstand om de aanwezigheid van weeskinderen bij feesten en optochten. De burgerij wilde iedereen tonen hoe goed zij wel voor deze arme jongens en meisjes zorgde. Aan deze praktijk werd pas in de jaren dertig paal en perk gesteld.

In 1925 kwamen de vier hierboven beschreven instellingen onder het bestuur van de Commissie van Openbare Onderstand. Zij beschouwden de weeshuizen als kazernes waar van een huiselijke sfeer geen sprake was. Bovendien lagen de bedrijfskosten veel te hoog. Men wilde kleinere gestichten met meer aandacht voor het individuele kind. Van de verlaten kinderen poogde de Commissie er zoveel mogelijk terug bij hun familie te plaatsen. Ze sloot het Gesticht Leonie Osterrieth en

bracht in het Gesticht Adèle Grisar de wezen en verlaten kinderen tot zeven jaar onder. In de voormalige weeshuizen zaten nu nog enkel kinderen ouder dan zeven.

In de praktijk kwamen in het gesticht Adèle Grisar niet veel wezen terecht. Vooral zwakke kinderen werden er ondergebracht. Arme kinderen waren door onvoldoende voeding, slechte huisvesting en onhygiënische toestanden vaak verzwakt. Voor hen werden vanaf het einde van de negentiende eeuw nieuwe instellingen opgericht waar goede voeding en gezonde buitenlucht centraal stonden. Een voorbeeld is de Diesterwegs Bestendige Schoolkolonie, een openluchtschool in Heide Kalmthout die in 1904 door een Antwerpse onderwijzersvereniging gesticht werd. In de voormiddag volgden de kinderen gewoon les zodat ze later terug konden aansluiten in hun gewone school. 's Namiddags ging men wandelen, tuinieren, buiten spelen of oefeningen doen. In 1908 werd een katholieke schoolkolonie voor jongens geopend in Berlaar en in 1913 één voor meisjes in Vlimmeren. In de Lange Lozanastraat werd in 1915 een villa omgevormd tot een verblijf voor zwakke kinderen. Het kreeg de naam Prins Leopold, maar werd later omgevormd tot de Pennsylvania Foundation. In 1932 kocht de Commissie het Cuylitshof in Kalmthout en kort daarna kreeg het ook Villa Zonnelicht in Hoogboom ter beschikking. De Commissie moest zwakke kinderen niet langer uitbesteden.

De Commissie wilde in haar kinderinstanties een andere wind laten waaien. De opvoeding van de kinderen moest nog meer aandacht krijgen. Verschillende weesjongens en -meisjes konden verder studeren. Ook de vrije tijd werd uitgebreid. De kinderen kregen de toelating verenigingen op te richten. Zo ontstonden toneelkringen, zwemafdelingen, een reisvereniging en een voetbalclub. De weeskinderen moesten meer en meer een gewoon onderdeel van de samenleving worden en geen duidelijk herkenbare, afzonderlijke groep. De C.O.O. besliste daarom het uniform af te schaffen. Daarnaast kregen de weeskinderen ook meer mogelijkheden om hun familie te bezoeken.

Kolonies voor verzwakte kinderen werden, door het verhogen van de levensstandaard, langzaam overbodig. In 1933 bracht de Commissie de weesjongens van acht tot veertien jaar onder in de Pennsylvania Foundation. Het jongenshuis aan de Durlletstraat verloor daardoor een deel van zijn bevolking. De overblijvende jongens zouden in twee groepen worden verdeeld. Vanaf 1957 werden in het Cuylitshof kinderen van drie tot zes ondergebracht die geplaatst waren omwille van sociale redenen. Villa Zonnelicht kreeg in 1970 dezelfde functie. Voor de meisjes werd bij de bestaande instelling in de Albert

Grisarstraat een afzonderlijk huis ingericht voor de leeftijdscategorie van achttien tot eenentwintig jaar. Een voormalig toevluchthuis voor oude mannen in de Schoytestraat werd door de Commissie omgevormd tot een instelling voor meisjes van twaalf tot achttien jaar. De Commissie voor Openbare Onderstand breidde het aantal kleinere instellingen nog uit. Ze richtte het Home Leroux-Van Spilbeeck in de Lange Lozanastraat op voor meisjes en jongens van zes tot twaalf jaar en het Home De Vries Joostens aan de Marialei. Op die manier vormde de Commissie de grote weeshuizen om tot kleinere, huiselijkere instellingen. Daarnaast werd ook getracht kinderen zo veel mogelijk in gezinsverband op te voeden. Adoptie, het onderbrengen van kinderen in een pleeggezin en het inrichten van gezinstehuizen met een beperkt aantal kinderen onder leiding van een ouderpaar werden gestimuleerd.

5. Zorg en de haven

De Antwerpse textielindustrie deemsterde in het begin van de negentiende eeuw steeds verder weg. De haven daarentegen kende na 1815 een spectaculaire groei. De omschakeling van Antwerpen van een industriecentrum naar een havenstad had grote gevolgen. In de katoenspinnerijen, de weverijen en de katoendrukkerijen konden zowel mannen, vrouwen en kinderen, jong en oud, sterk en zwak, aan de slag. Havenarbeid daarentegen was voornamelijk weggelegd voor sterke, jonge mannen. In de negentiende eeuw verviervoudigde het aantal inwoners van de stad. Het waren voornamelijk havenarbeiders die zich hier kwamen vestigen.

Aan het einde van de negentiende eeuw was de havenarbeid streng gereguleerd, maar sinds de aankomst van grotere stoomschepen werd het werk onregelmatiger en begonnen de naties ook dagloners in dienst te nemen. Er waren twee groepen: de natiegasten, die werkten voor de naties en de koopwaren van het schip naar de opslagplaats of omgekeerd vervoerden, en de stouwersgasten, die werkten voor de stouwerijen en de goederen laadden en losten. Deze groepen bestonden dan op hun beurt uit koolmannen, houtmannen, ertsmannen, stukgoedmannen, wegers, meters en buildragers. Rond de eeuwwisseling waren ze ongeveer met 10.000. De losse dokwerkers, die zich elke dag opnieuw moesten laten aanwerven, vormden de overgrote meerderheid. Zij waren meestal ongeschoold, zodat ze in stille tijden als eersten werkloos waren en, verstoken van alle sociale voorzieningen, zonder loon moesten zien rond te komen. De situatie van de dokwerker bleef niet zo miserabel. Toen aan het einde van de negentiende eeuw plannen ontstonden om graanzuigers een deel

van het stouwerswerk over te laten nemen, ontstonden de eerste protestacties. Stilaan groeide er een syndicaal bewustzijn dat naar veranderingen streefde. Tussen de twee wereldoorlogen werd zo de achturedag ingevoerd, het aanwervingssysteem hervormd en het ploegenstelsel vastgesteld. Ook werd de havenarbeid voorbehouden aan een beperkte groep vaste haverarbeiders. Deze kregen toeslagen voor nacht- en zondagwerk. Toen er ook nog aanwervingslokalen voor havenarbeiders gebouwd werden ter vervanging van de 'Luien Hoek', was een structuur tot stand gebracht die de volgende decennia haar deugdelijkheid zou bewijzen.

Eind negentiende eeuw gebeurden ook dagelijks ongelukken in de Antwerpse haven. De haven en de meeste arbeiderswoningen waren gelegen ten noorden van het stadscentrum. De oprichting van het nieuwe Stuivenbergziekenhuis (19) op een terrein tussen de Spaanse vesten, de Potvliet, het Merksemse gehucht Dambrugge en de parochie Sint-Willibrordus, was dan ook niet toevallig. In de haven werden verschillende hulpposten ingericht. Zij moesten bijstand verlenen aan alle burgers, met inbegrip van schippers en zeelieden die in het havengebied hulp nodig hadden. Ook aan de zuiderdokken werd een verbandhuis ingericht nabij het Zuiderpershuis (21).

Tot in de hoogste kringen bestond de opvatting dat 'een borrel ten bekwaren tijde voor de gezondheid der kaaiwerkers noodzakelijk was, zoals voor alle lieden die zware slafelijke arbeid doen!' Het uitbundige drinkgelag werd in de hand gewerkt door de sociale situatie van de havenarbeiders. Enkel als er tijdens twee opeenvolgende dagen of shiften geen werk was, kreeg de dokwerker een uitkering. De wachttijd tussen twee shiften werd door arbeiders die veraf woonden dan ook dikwijls op café doorbracht. Voorts was het aanwervingssysteem zelf hard en vernederend. Terwijl de arbeiders aan de 'Luien Hoek' stonden te wachten, spraken de bazen met elkaar af op café. Daar vertelde de cafébazin aan de bazen welke mannen bij haar nog schulden hadden en vroeg om die kerels zeker mee te nemen zodat ze haar konden terugbetalen. Op café ontstond ook een traditie van mouwvegerij. Sommige dokwerkers betaalden pinten aan een foreman of ceelbaas om in de gunst te komen voor werk. De manier van uitbetalen, dikwijls op café, getuigde evenmin van een grondig respect voor de havenarbeider. Sommige werkgevers baatten zelfs een café uit en dwongen zo hun arbeiders een gedeelte van hun loon in hun etablissement te verteren. Deze misbruiken verdwenen geleidelijk door de oprichting van vakbonden en door het ontstaan van officiële aanwervingslokalen en gaarkeukens.

De oprichting van gaarkeukens was één van de maatregelen die werden genomen om het lot van de havenarbeiders te verbeteren. Tot in de tweede helft van de negentiende eeuw moest de dokwerker zijn schaftmaaltijd in openlucht nuttigen, wat bij koud of nat weer geen pretje was. Voor de opening van de eerste gaarkeuken in 1853 werd door de 'Maatschappij tot uitdeling van economische soep' aan het 'Kookhuis' van het kleine bassin tegen 10 centiemer per liter soep verkocht. In 1862 werd in de kelders van de Oostershuis een ruimte voorzien waar dokwerkers konden schuilen. Omdat het comfort hier toch ver te zoeken was, richtte men meer aangepaste gebouwen in. De 'Donkere Hoek' (29), op de hoek van de Londenstraat en de Entrepotkaai, was er één van. Aan de overkant van deze schuilplaats voor havenwerklieden bevond zich het Werkmanswelzijn (28) dat met hetzelfde doel was opgericht. In 1873 gaat aan de Godefriduskaai de eerste echte gaarkeuken open. Dokwerkers en zakkennaaiers, natiegasten en vellenhuisers, bedelaars en zwervers konden er terecht voor soep of een warme maaltijd aan zeer democratische prijzen. Het gaat om een initiatief van de 'Samenwerkende Gemeenschap der Antwerpsche Gaarkeukens'.

Na afmonstering konden zeelieden dikwijls niet aan boord blijven en moesten onderdak zoeken. Vandaar dat havenbuurten een concentratie van hotels, logementshuizen en andere overnachtingsmogelijkheden kenden. In de negentiende eeuw moest men zich bij deze overnachtingsmogelijkheden niet te veel voorstellen. Vaak ging het om derderangs logies waar comfort ver te zoeken was. Het leven in deze huizen werd in goede banen geleid door een strenge logementhoudster, die erop toezag dat de zeemanslonen niet in de zakken van de stamineebazen terecht kwamen. De logementshuizen boden onderdak aan iedereen. Niet enkel aan vreemde zeelui die ver van huis waren, maar ook aan dokwerkers uit de Polderdorpen, de Kempen en 'van over het water', voor wie de tocht tussen haven en thuis te ver was om elke dag af te leggen. Aan het begin van de twintigste eeuw ontstonden er boarding houses, logementshuizen voor zeelui met een bepaalde nationaliteit. Deze huizen fungeerden niet enkel als onderkomen maar tevens als contactpunt voor zeelieden van dezelfde nationaliteit. In Antwerpen waren vooral de Scandinavische boarding houses bekend (22+23). Daarnaast ontstonden ook internationale zeemanshuizen die werden opgericht ter bescherming van de zeelieden. In de negentiende eeuw bestonden er immers nog geen aanwervingslokalen. De aanwerving gebeurde daarom vaak via logementshuizen. Veelal verliep dat niet op rechtmatige wijze. De logementshouders maakten afspraken met de shippingmasters om de zeemannen dronken te voeren, zodat ze contracten ondertekenden waar ze anders niet op zouden ingaan. Men noemde dit 'shangaiën'.

In 1867 verschenen de eerste vrouwen aan de werf. Het was een gevolg van de armoede in de dokwerkersgezinnen. Vrouwen waren vooral werkzaam als jeneverleurstster, garnaalverkoopster, vellenkuiser, koffieboonraapster, zakkenmaakster of ziftster. De havenarbeidsters haalden zich de wrevel van de mannen op de hals door te werken aan een lager loon. Ofschoon de werksters eerlijk hun brood verdienden werden zij door de stedelingen geminacht. Zij stonden helemaal onderaan de sociale ladder. Tot de jaren dertig van de twintigste eeuw was vrouwenarbeid in erbarmelijke omstandigheden heel gewoon. Vanaf dan verbeterde situatie stilaan, onder andere door de staking van de zakkennaaiers.

FOTO'S

01 SINT-JULIANUSGASTHUIS

02 VOORMALIG KLOOSTER VAN DE WITZUSTERS EN DE MAGDALENAKAPEL

06 SINT-NICOLAASPLAATS, KAPEL EN VOORMALIG

08 MAESGANCK

10 SINT-ANNAGODSHUIS

11 SINT-BARBARAGODSHUIS

12 SINT-ANNAKAPEL

14 KAPEL VAN ONZE-LIEVE-VROUW-VAN-TOEVLUCHT

18 BEGIJNHOF

20 KAPEL 'GODGASTHUIS' HOGE BEUKEN

22 NOORSE ZEEMANSKERK

23 FINSE ZEEMANSKERK

24 VOORMALIG KLOOSTER DER GRAUWZUSTERS

26 RESTAURATIEAFDELING ACADEMIE

27 MILITAIR HOSPITAAL

28 TECHNICUM NOORD ANTWERPEN

30 WOON- EN ZORGCENTRUM SINT-ANNA

32 INSTITUUT VOOR TROPISCHE GENEESKUNDE - CAMPUS ROCHUS

33 BONDSGEBOUW GEZINSBOND

OPENGESTELDE MONUMENTEN

01 SINT-JULIANUSGASTHUIS

Hoogstraat 70-72 en Sint-Jansvliet 25 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 2-3-4-5-8-15-22-25-26-30-34-295

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Activiteiten: toelichting van het Vlaams Compostellagenootschap over de werking en de zorg die zowel in het verleden als vandaag verstrekt wordt aan pelgrims op weg naar Santiago de Compostella.

Toegankelijk

Dit instituut was het eerste nachtverblijf in Antwerpen. Het werd gesticht in 1305 door Ida van Wyneghem, weduwe van Gisbert Van der List en door Jan Tuclant, kanunnik van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Het Sint-Julianusgasthuis, toegewijd aan de patroonheilige van de reizigers, gaf arme vreemdelingen op doorreis in Antwerpen gedurende drie nachten onderdak. Aanvankelijk telde het dertien bedden.

Het gasthuis werd ondergebracht in de woning van de stichtster en op de omliggende percelen. Zelf behield ze het vruchtgebruik, terwijl ze zorg droeg voor de kost en inwoon van de reizigers. In 1310 erkende Hertog Jan II de instelling en stelde ze vrij van belasting. Bovendien gaf hij toestemming tot het ontvangen van aalmoezen. Goedkeuring van de paus kwam er in 1316. Hij verleende met een bulle aflaten aan bezoekers en helpers van het gasthuis. Het kapittel van Antwerpen en de bisschop van Kamerrijk volgden pas tussen 1320 en 1330.

Na de dood van kanunnik Tuclant in 1312 werd het beheer toegewezen aan de plebaan van de Onze-Lieve-Vrouwekerk, de abt van Sint-Michiels en een schepen van Antwerpen. Ida Van der List maakte toen een testament op waarin zij de schenking van haar goederen bevestigde. Een broeder van de Beggaarden werd benoemd tot schatbewaarder.

Schenken, legaten en renten maakten het mogelijk de werking van het gasthuis voort te zetten tot 1531. Op dat moment kwam er een einde aan het zelfbestuur en werden vier aalmoezeniers van de Kamer van Huisarmen aangesteld om het beheer over te nemen. Onder hun bestuur was het echter niet zo goed gesteld met het gasthuis. De Kamer van Huisarmen moest immers ook instaan voor het beheer en de werking van de stedelijke instellingen voor wezen, vondelingen, bejaarden en krankzinnigen en kampte met een voortdurend geldgebrek.

In 1702 werd de Broederschap van de Loretteinen gesticht, een lekenbroederschap die een pelgrimstocht naar Loretto had ondernomen. Zij gingen zich bezig houden met de noden van het Sint-Julianusgasthuis. In ruil mochten zij zich in het gasthuis huisvesten. Onder de Loretteinen kende het gasthuis zijn grootste bloei. Zij waren het die in 1718 de traditie van de Pelgrimstafel instelden: een gratis maaltijd voor behoeftigen.

In 1792 werd het gasthuis door de Fransen ingenomen voor de inkwartiering van hun soldaten. Zes jaar later werd de kapel openbaar verkocht. Het gasthuis werd verhuurd en ingericht als dansgelegenheid. In 1800 gaf prefect Charles d'Herbouville de opdracht aan de Commissie van de Burgerlijke Godshuizen om het gasthuis opnieuw als asiel in te richten. De kapel zou echter tot omstreeks het midden van de twintigste eeuw als magazijn gebruikt worden. Een nieuwe kapel werd ingericht in de westelijke vleugel van het gasthuis. Daar werd de traditie van de Pelgrimstafel hersteld. Hoewel arme passanten steeds voorrang genoten, werden in het gasthuis nu ook daklozen, verwaarloosde kinderen, oorlogsinvaliden, en oud-gedetineerden tijdelijk opgevangen. In 1924 kon de Commissie voor Openbare Onderstand de kapel terug aankopen. Tussen 1952 en 1956 werden de gebouwen van het gasthuis aangepast en vernieuwd om ze als rustoord te gebruiken, maar in 1987 werd het gesloten omwille van de brandveiligheid. Het complex wordt nu verhuurd aan galerie 'De Zwarte Panter'. In de gebouwen aan de Sint-Jansvliet wordt nog ieder jaar op Witte Donderdag de Pelgrimstafel georganiseerd.

02 VOORMALIG KLOOSTER VAN DE WITZUSTERS EN DE MAGDALENAKAPEL

Kammenstraat 51 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 2-3-4-5-8-15-22-25-26

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Activiteiten: gidsbeurten om het uur

Toegankelijk

Op deze plaats werd omstreeks 1312 het klooster van de Witzusters opgericht. Initiatiefnemer was een zekere broeder Gerardus. Naar het voorbeeld van de Duitse Magdalenabroeders gingen de zusters in het wit gekleed, met scapulier en mantel waardoor ze in de volksmond al gauw Witzusters gingen heten, analoog met de Zwartzusters en de Grauwzusters. De zusters verleenden onderdak aan prostituees, ongehuwde moeders en vrouwen in moeilijkheden.

In 1344 keurde het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk de levensregel van de kloostergemeenschap goed. Van dan af streven de zusters ernaar om een eigen kapel op te richten. Nadat zij de vereiste fondsen verzameld hadden, gaf het kapittel in 1353 zijn toelating. In 1480 verwierven zij ook het recht een eigen kerkhof te hebben en om het Heilig Sacrament en het Heilig Oliesel te mogen bewaren in de kapel. De kerk werd voltooid in 1491, maar de uitbreidings- en verfraaiingswerken aan de kerk en het klooster houden aan tot 1546. Het domein van de

Witzusters strekte zich nu uit tot aan de Lombardenstraat aan de ene kant en de Lombardenvest aan de andere kant.

In de tweede helft van de zestiende eeuw werd het klooster echter geconfronteerd met problemen. In 1566 werd het ernstig getroffen door de beeldenstormers en daarna viel het in de handen van de Calvinisten. De ruimte waarover de zusters mochten beschikken werd gevoelig ingeperkt en de inboedel van de kerk werd openbaar verkocht. Het belangrijkste deel van het klooster, 'tot den sieckenhuuze toe', werd aan ene Jan Nuyts toevertrouwd die er een opvanghuis voor weeskinderen liet onderbrengen. Van de kapel werd een vleeshal gemaakt.

Alexander Farnese stelde de zusters terug in het bezit van het klooster en in die periode kende de gemeenschap terug een bloeiperiode. Belangrijkste overblijfsel daarvan is de monumentale ingangspoort uit 1652, gedecoreerd met een calvarie. De oorspronkelijke beeldengroep werd vernietigd ten tijde van de Franse bezetting, maar werd in het begin van de twintigste eeuw vervangen door een getrouwe kopie.

In 1784 besliste Jozef II tot de opheffing van alle slotkloosters en contemplatieve orden zonder sociaal nut. De Witzusters argumenteerden dat zij onderwijs verschaften aan meisjes die er op pensionaat waren, maar het mocht niet baten. Het klooster werd ontbonden en de inboedel werd openbaar verkocht. Het klooster deed nog een tijdlang dienst als kazerne en de Magdalenakapel werd gebruikt als paardenstal.

In 1799 werd het complex openbaar verkocht. Het lot werd omschreven als: 'une église avec sacristie, deux caves, deux jardins, une cour, dix chambres au rez-de-chaussée, cinq à l'étage, trente cellules et six greniers'. Dit alles werd toegewezen aan de kopers Delhuvène, Hamelin, Pieters en Laruele voor 641.00 frank. Waarvoor ze het gebruikten is niet bekend.

In 1846 kocht het Sint-Vincentius-à-Paologenootschap de gebouwen om er een beroepsschool in onder te brengen. De Vincentianen bekommerden zich om verpauperde arbeidersgezinnen en verleende steun in de vorm van armenzorg en onderwijs. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden de kapel en de achterbouwen grotendeels vernield door een brandbom. Nadien werd ze in twee gedeeld. Op de verdieping werd een gebedsruimte in neogotische stijl opgetrokken (1924).

In 1986 nam de Antwerpse tak van de Sint-Egidiusgemeenschap (een christelijke lekenbeweging ontstaan in Rome) haar intrek in het complex. De activiteiten van deze gemeenschap sluiten perfect aan bij de spirituele en socioculturele geschiedenis van het gebouw: aandacht

voor de kansarmen, onder meer met het restaurant 'Kamiano' voor de thuislozen.

03 MAAGDENHUISMUSEUM

Lange Gasthuisstraat 33 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 1-7-8-9-12-13-23-24-290-500

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Activiteiten: rondleidingen over het begin van de zorg in Antwerpen om 11, 14 en 16 uur; tentoonstellingen: 'In het Maagdenhuis gespeld: letters en merktekens uit de linnenkast', in samenwerking met het modemuseum van Antwerpen (MOMU); tentoonstelling rond Lazarus Marcquis en de oprichting van het Collegium Medicum Antverpiense; om 11, 14 en 15.30 uur start een rondleiding in het Maagdenhuis. De rondleiding eindigt in het Elzenveld (Sint-Elisabethgasthuis) waar u ook de fototentoonstelling 'Focus op zorg' kan bezoeken.

Toegankelijk

In 1353 stichtte Hendrik Suderman in de Lange Gasthuisstraat een 'Vrouwkenschuis' voor behoeftige en rondtrekkende vrouwen. In 1532 werd er ook een vondelingenhuis in gebruik genomen. Wegens het toenemende aantal kinderen stichtte de Antwerpse burger Jan Van der Meer en er in 1553 een 'scole voor schamele meyskens' dat uitgroeide tot het Maagdenhuis. Enkele jaren later, in 1558, richtte Johanna van Schoonbeke ook een weeshuis voor jongens op aan de Paardenmarkt, het 'Knechtjeshuis'. Door de uitbreiding van het Maagdenhuis verhuisde het Vrouwkenschuis in 1564 naar de hoek van de Boogkeers.

In 1636 werd het pand in de Lange Gasthuisstraat vergroot en kregen de gebouwen hun huidige uitzicht. De verbouwingen waren mogelijk dankzij schenkingen van de erfgenamen van Gilbert van Schoonbeke. De voorbouw van het Maagdenhuis bestaat uit twee vleugels daterend uit de eerste helft van de zeventiende eeuw, gescheiden door een poorttravee. Deze laatste dateert van omstreeks 1564 en bevat beeldhouwwerk dat verwijst naar de functie van het gebouw als meisjesweeshuis. De voorstelling links stelt de meisjes in hun school voor en rechts ziet u de opname van de kinderen aan de poort van het weeshuis. Het paneel wordt toegeschreven aan Cornelis Floris en werd op het einde van de negentiende eeuw vernieuwd door L. Dupuis. Via de poort komt u op de binnenkoer, omgeven door vleugels in traditionele bak- en zandsteenstijl uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. Op de benedenverdieping, de binnenplaats en de kapel bevindt zich het Maagdenhuismuseum met de kunstcollectie van het OCMW van Antwerpen. De collectie van het Maagdenhuismuseum bestaat onder andere uit archiefstukken uit de 12de tot en met de 16de eeuw,

meubels van het einde van de 15de tot en met de 18de eeuw, Antwerps aardewerk, schilderijen uit de 15de tot en met de 17de eeuw en beeldhouwwerk uit de 16de tot en met de 18de eeuw. Ook komt in het museum de geschiedenis van de Antwerpse armen-, vondelingen- en wezenzorg aan bod.

Na de Franse Revolutie werd het bestuur van de instellingen voor armenzorg opgenomen door het Bestuur der Burgerlijke Godshuizen. Omdat de infrastructuur van de bestaande tehuizen verouderd was, werden op het einde van de negentiende eeuw twee nieuwe weeshuizen gebouwd, één voor meisjes aan de Albert Grisarstraat en één voor jongens in de Durlletstraat. Bedoeling was om hier zoveel mogelijk kinderen te kunnen opvangen, zodat de uitbestedingen op het platteland beperkt konden worden.

04 CULTUREEL CONGRESCENTRUM ELZENVELD

Lange Gasthuisstraat 45 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 1-7-8-9-12-13-23-24-290-500

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Activiteiten: kleine orgelbespeling en toelichting over het orgel door Christophe Bursens om 14, 15 en 16 uur; om 11, 14 en 15.30 uur start een rondleiding in het Maagdenhuis. De rondleiding eindigt in het Elzenveld (Sint-Elisabethgasthuis) waar u ook de fototentoonstelling 'Focus op zorg' kan bezoeken.

Toegankelijk

Het Sint-Elisabethgasthuis is het oudste ziekenhuis van Antwerpen en werd mogelijk opgericht in de dertiende eeuw. De stichtingsdatum is niet precies gekend, noch de exacte locatie. Over het algemeen wordt aangenomen dat het ziekenhuis in de buurt lag van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. De kloosterorde die voor de zieken zorgde, is in dezelfde periode ontstaan. Aanvankelijk ging het om een leken-gemeenschap van broeders en zusters die in 1258 de regel van Sint-Augustinus aannam. In de daarop volgende eeuw verdwenen de broeders.

Het gasthuis bezat buiten de stadswallen de hofstede Ter Elst, later Elzenveld genoemd. Omwille van plaatsgebrek en besmettingsgevaar werd het hospitaal in 1238 overgebracht naar deze locatie. Met de volgende stadsuitbreiding kwam het ziekenhuis echter terug binnen de omwalling te liggen. Aanvankelijk bleef het ziekenhuis toegewijd aan Onze-Lieve-Vrouw, maar vanaf 1337 werd de benaming Sint-Elisabeth gebruikt, naar de in 1207 geboren Hongaarse koningsdochter die zich na de dood van haar man wijdde aan de verzorging van armen en zieken.

Van de oorspronkelijke gasthuishoeve - in de oudste rekeningen is er onder andere sprake van een brouwerij, neerhof en bakhuis - is niets bewaard. Het oudst bewaarde gedeelte is het schip van de kapel dat van rond 1400 dateert en in 1442-1460 werd uitgebreid met een groot koorgedeelte. Nadien volgde de bouw van de oudste nog bewaarde gasthuiszaal, die vermoedelijk tussen 1460 en 1484 werd opgetrokken. Het is een typisch voorbeeld van een middeleeuwse hallenconstructie. In 1502 bouwde men op een verhoogde tribune een zaalkapel zodat de zieken vanuit hun bed de eredienst konden volgen. In 1508-1510 werden materialen aangekocht voor de bouw van een 'nieuwen Sieckhuys', dat waarschijnlijk haaks op de gotische zaal stond.

De zestiende eeuw werd gekenmerkt door een periode van drukke bouwactiviteit. Zo lieten de zusters een aantal opbrengsthuisen oprichten rondom het complex. In de negentiende eeuw werden ze vervangen door de huidige woningen. Ook het klooster dateert gedeeltelijk uit de zestiende eeuw. Later werd het herhaaldelijk verbouwd en vergroot. De gebouwen werden opgericht rond een gesloten kloostertuin. Op het gelijkvloers bevonden zich de ontvangstzaal, refter en keuken. Op de verdieping waren de cellen van de zusters gelegen. De pastoorswoning dateert in zijn huidige vorm uit de zeventiende eeuw.

In 1796 werden de religieuze instellingen opgeheven en het patriomonium verbeurd verklaard. Het ziekenhuis werd onder het bestuur van de Burgerlijke Godshuisen geplaatst, de voorloper van het huidige Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn (OCMW). De gasthuiszusters bleven, met een korte onderbreking tussen 1803 en 1824, verbonden aan het ziekenhuis tot in 1989.

In de tweede helft van de negentiende eeuw werd het ziekenhuis opnieuw verbouwd en uitgebreid. Zo dateert de neoclassicistische hoofdingang van 1836. In 1842 werden verschillende nieuwe zalen gebouwd aan de kant van de Leopoldstraat. De apotheek en aanpalende gebouwen dateren van 1847. In 1856 kwam er een zalencomplex bij achter de huizenrij van de Sint-Jorispoort. In de twintigste eeuw lag de bouwactiviteit stil en van dan af bestond de dreiging van afbraak tot het OCMW in 1978 een vergunning kreeg om een nieuw ziekenhuis te bouwen op de bestaande campus op de plaats van een aantal negentiende-eeuwse toevoegingen. De vrijgekomen ruimtes worden momenteel gebruikt als congrescentrum. Jaarlijks vindt er een groot aantal evenementen plaats met socio-culturele inhoud, zoals voordrachten, tentoonstellingen, concerten en vormingsessies. Er is ook een stemmige hotelaccommodatie voor groepen.

05 PLANTENTUIN

Leopoldstraat 24 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 1-7-8-9-12-13-23-24-290-500

Openingsuren: van 10 tot 17.45 uur

Toegankelijk

Deze tuin is van oudsher verbonden met het Sint-Elisabethgasthuis en is gegroeid uit de 'Ecole Centrale' die zich in het oude Discalserklooster bij de Graanmarkt bevond. Hij was onder Frans bewind opgericht. In 1794 had Jan van den Bergh de opdracht gekregen om 'alle botanische schatten zonder rechtmatige eigenaar' te verzamelen, te bewaren en te verzorgen. Dit waren de planten die op gronden stonden van personen en families die op de vlucht waren geslagen voor de Franse Revolutie. Uit de toenmalige inventaris blijkt dat de plantentuin 1152 planten bezat.

Toen de Ecole Centrale in 1802 sloot, werd de plantenverzameling overgebracht naar de fruit- en moestuin van het Sint-Elisabethziekenhuis, waar op dat moment een nieuwe school voor chirurgie, scheikunde en plantkunde werd opgericht. Er werden planten uit alle werelddelen gekweekt voor wetenschappelijke doeleinden. Door deze koppeling aan een ziekenhuis en de bestemming voor het onderwijs in de geneeskunde neemt de Antwerpse plantentuin een bijzonder plaats in België in.

In 1806 werd dokter-chirurg Claude-Louis Sommé benoemd voor de leergang van toegepaste heelkunde en uitwendige pathologie. Naast dokter was Sommé ook botanist en tuinbouwkundige. Hij ontfermde zich over de kruidtuin. Het is aan hem te danken dat de plantentuin stelselmatig is uitgegroeid tot een wetenschappelijk verantwoord geheel. In 1826 worden een oranjerie opgericht en een serre naar ontwerp van P. Bourla. De huidige serre is ontworpen door E. Dick, maar met behoud van de vorm van de oude broeikas van Bourla.

In 1833 werd de tuin toegankelijk gesteld voor het publiek. Ook Sommé's opvolger poogde de tuin wetenschappelijk aantrekkelijk te maken voor de ongeschoolde wandelaar. De naambordjes werden vernieuwd, kregen conventionele kleuren en tekens, waardoor niet alleen naam en herkomst, maar ook het industrieel, commercieel of geneeskundig gebruik kenbaar gemaakt werd. Dit was een nieuwigheid die enkel in de Antwerpse plantentuin bestond.

Na de dood van Sommé in 1855 ging het bergaf met de plantentuin tot Henri Van Heurck in 1877 benoemd werd tot directeur. Na 1 jaar waren de slecht gedetermineerde planten terug geklasseerd en was de collectie opnieuw uitgebreid. De muur en het hek die de tuin langs

de Leopoldstraat afsloten, werden afgebroken en vervangen door een sierlijke balustrade met lantaarns. In 1884 kwam er een nieuwe oranje-rie naar ontwerp van Ernest Dieltiens. Op de verdieping was een grote zaal voorzien voor het Kruidkundig museum van Henri Van Heurck, met onder andere een groot herbarium en microscopische preparaten. De gevel werd versierd met borstbeelden van botanici als Linnaeus en Jus-sieu en de namen van De l'Ecluse, De l'Obel, Van Sterbeeck, Dodoens en Dumortier.

Van Heurck overleed in 1909. Omstreeks 1926 kwam de plantentuin onder het beheer van de stad Antwerpen, Dienst van Aanplantingen (het huidige stads- en buurtonderhoud, dienst groen en begraafplaatsen).

06 SINT-NICOLAASPLAATS, KAPEL EN VOORMALIG GODSHUIS

Lange Nieuwstraat 3-7 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 2-3-4-5-7-8-9-10-11-15

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Activiteiten: in het RVT: info over de dagelijkse werking van de Antwerpse dienstencentra, foto's over hoe het vroeger was en hoe het er nu aan toe gaat; bij Poppenschouwburg Van Campen: doorlopend gidsbeurten, de bezoeker krijgt de kans het typische Antwerpse poesjenellenspel van kortbij te bekijken

Toegankelijk

De geschiedenis van dit plein en de gebouwen gaat terug tot de 14de eeuw. In 1386 stichtten de meerseniers (schoenlappers, kleermakers, tingieters, kruideniers,...) hier een godshuis en enkele kleine woningen voor verarmde lieden van hun ambacht die er zich met vrouw en kinderen mochten vestigen. Op zondagen werd er brood en geld uitgedeeld. Tijdens de vasten bestonden de bedelingen uit erwten, smout, olie en haring. Op feestdagen kregen de inwoners vlees en wijn. Zij kregen ook geld voor kledij en schoenen en op de naamdag van de Heilige Nicolaas ontvingen ze brood en wat weeggeld. Het toezicht over het godshuis en zijn bewoners werd gehouden door een koster.

De gronden waren eigendom van de Zusters van de Derde Orde van het Falconshof, die er een refugiehuis hadden. In 1419 werd aan de Lange Nieuwstraat een kapel gebouwd. Kort nadien werden de gebouwen verlaten door de Falcontinnen. In 1423 werden het godshuis en de kapel toegewijd aan Sint-Nicolaas, patroon van de Meerseniers. Omstreeks 1539 werd het pleintje vergroot en werden een aantal huizen bijgebouwd. In totaal waren er op dat moment dertien huizen. Daarin

waren ook drie kleine winkeltjes begrepen die tussen de steunberen aan de straatkant van de kapel waren gebouwd. Deze werden verhuurd aan kleine neringdoeners (dozenmakers, degenmakers, loodgieters, ...). Op het plan van Bononiensis van 1565 is deze toestand te zien. In 1709 werd in het midden van het pleintje een pomp met pompzuil geplaatst met bovenop een Sint-Nicolaasbeeld.

De kapel is een mooi voorbeeld van de Brabantse gotiek met bak- en zandsteen. Ook de spitsboogvensters zijn ingevuld met sierlijk maaswerk in Brabantse gotiek. Het portaal aan de straatzijde van de kapel dateert van 1774 en is opgetrokken in late barokstijl met classicistische inslag. De kapel werd bij Koninklijk besluit in 1938 beschermd als monument. Tijdens de Calvinistische periode werd de kapel een lange tijd verhuurd als houtmagazijn.

Na de afschaffing van het ambacht van de Meerseniërs werd het volledige complex te koop aangeboden. Maar het kwam niet zo ver, want op 20 juli 1798 werden de gebouwen door het centraal landsbestuur overgemaakt aan het Bureau van Weldadigheid. De huizen werden tot 1842 bewoond door bejaarden en behoeftigen. In 1876 werd de kapel gesloten voor de eredienst. In de loop der jaren werd de kapel gebruikt als stapelruimte, tentoonstellings- en voordrachtzaal en als magazijn voor tapijten. Sinds 1949 is het typisch Antwerps Poppentheater Van Campen er gehuisvest.

Tussen 1958 en 1968 werden de kapel, het godshuis en vooral de huizen van de Sint-Nicolaasplaats grondig gerenoveerd en gerestaureerd onder leiding van architect F. Van Averbeke, zoon van stadsbouwmeester E. Van Averbeke. Na overleg met de dienst Monumentenzorg van de stad en de afdeling Monumenten en Landschappen van de Vlaamse Gemeenschap werden plannen gemaakt om een deel van de binnenkoer tussen een achteraan gelegen woonhuis en voormalige wasplaats en het godshuis dicht te bouwen en aan te passen tot cafetaria en ontvangstruimte. De bestaande gebouwen werden gerenoveerd tot burelen, wassalon, kapsalon, hobbyruimte, biljartzaal en polyvalente ruimten. Het nieuwe dienstencentrum kreeg, verwijzend naar de oorspronkelijke gebruikers, de naam 'De Meerseniërs'.

Naast de Koninklijke Poppenschouwburg Van Campen, huurder van de kapel, worden de andere gebouwen gelegen aan de Sint-Nicolaasplaats verhuurd aan verschillende gebruikers. Nummers 1 en 2 worden gehuurd door een gezin. De panden 3 tot en met 6 worden gebruikt door twee theatergezelschappen. In de kelders is 'De peerdenstal van Napoleon' actief, in de overige delen van het gebouw richtte zeer recent 'Het Noordtheater' een aangenaam theaterzaaltje in. In het nummer 9

is de rederijkerskamer 'De Violieren' bedrijvig en in het nummer 10 was tot voor kort een restaurant gehuisvest.

07 HUISJES SINT-JACOBSSTRAAT

Sint-Jacobsstraat 15 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 2-3-4-5-7-9-10-11-15

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Activiteiten: doorlopend rondleidingen

Toegankelijk

De huisjes in de Sint-Jacobsstraat 3-15 staan in verband met de Sint-Jacobskerk. Eind veertiende eeuw bevond zich hier een gasthuis. Het lag net buiten de omwalling en pelgrims op weg naar Sint-Jacob van Compostella konden er, na het sluiten van de poorten, overnachten. De herberg was opgericht door de gilde van Sint-Jacob, een groepering van pelgrims naar Compostella. Hij stond op de plaats van de huidige Onze-Lieve-Vrouwekapel in de kerk, langs de kant van de Sint-Jacobsmarkt. In 1454 werd de instelling overgebracht naar de Prinsstraat. In de zestiende eeuw werd het gasthuis onafhankelijk van de kerk. Uiteindelijk zal het verdwijnen, net als de gilde die het had opgericht.

In 1404-13 bouwde Thomas Huygman bij het gasthuis een kapel toegewijd aan Sint-Jacob. In de loop van de vijftiende eeuw groeide het stadsdeel uit tot een voornamelijk wijk van kooplieden, edellieden en bankiers, zodat in 1477 de kapel tot parochiekerk werd verheven. Onmiddellijk werden plannen gemaakt om de kapel te vervangen door een grote kerk in hooggotische stijl. In 1491 begon men met de bouw van de toren. Pas in 1656 was de kerk voltooid. De Sint-Jacobskerk kocht in de loop der tijd stelselmatig gronden aan. Zo werden in het noorden en het zuiden twee kerkhoven aangelegd die in de loop van de tijd met huisjes werden bebouwd. De huisjes in de Sint-Jacobsstraat zijn hier een overblijfsel van. Wanneer de verschillende panden zijn opgericht is niet helemaal duidelijk.

Op basis van archiefdocumenten is duidelijk dat de hele Sint-Jacobssite vanaf de zestiende eeuw in het kader van de armen- en ouderlingen-zorg stond. Uit een tekst uit 1528 blijkt dat er onder de toren van de Sint-Jacobskerk arme vrouwen woonden. Het is een soort reglement waaraan de vrouwen zich moesten houden. Zo waren ze verplicht hun volledige bezit mee te brengen naar de huisjes. Na hun dood moesten alle goederen achtergelaten worden en werden ze verkocht ten voordele van de kerk. Verder moesten de vrouwen elkaar bij ziekte helpen of iemand in dienst nemen om dat te doen. Ze mochten geen

kinderen hebben of moesten die elders laten wanneer zij naar de Sint-Jacobsstraat verhuisden.

Ook uit de zeventiende eeuw zijn er verschillende teksten over de huisjes tegen de Sint-Jacobskerk. Daaruit weten we dat aan de oostzijde van de Jezusstraat destijds twee gangen lagen: de Vijfringengang met bijhorend godshuis, dat hier in 1513 door Van Liere werd gesticht, en de Zonnegang. In 1639 moest de Sint-Jacobskerk wegens geldnood voor de bouw van een nieuw koor goederen verkopen. Een deel van de Vijfringengang werd verkocht aan de Victorinnen. De vijf arme oude vrouwen die er woonden werden overgebracht naar de kleine huisjes in de Sint-Jacobsstraat. Die huisjes worden daarom beschouwd als de resterende delen van het godshuis de Vijf Ringen.

08 MAESGANCK

Korte Ridderstraat 23 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 2-3-4-5-8-15-22-25-26-30-34-291-295

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Activiteiten: doorlopend gidsbeurten, miniatuur reconstructie interieur godshuis

Niet toegankelijk

Waar nu de Maesganck ligt, stond reeds in 1420 een huis: 'De Swaene'. Daarachter lag een gang met houten huisjes die allemaal een dieren-naam droegen: 'de patrys', 'de exter', 'de pelicaen', 'de valck', 'de eynde' ... Het steegje werd 'de swaeneganck' genoemd.

Wegens brandgevaar kwam er in 1546 een verbod op houten huizen. Op dat ogenblik was de 'Swaeneganck' eigendom van de familie Van der Ast die, om de nodige verbouwingswerken te bekostigen, een lening aanging bij het Sint-Michielsgodshuis. De rente bedroeg 'één kieken en één ei' per jaar.

In 1625 overleed Balthasar van Nispen, één van de rijkste burgers van Antwerpen. Hij had Pieter Paul Rubens en Arnold Lunden aangesteld als testamentuitvoerders. In zijn wilsbeschikking had hij bepaald dat er een godshuis voor oude mensen opgericht moest worden. De testamentuitvoerders kochten het huis 'de Swaene' en de zestien erachter gelegen huisjes. Zo ontstond aan de Korte Ridderstraat het 'Godshuis van Nispen' voor twaalf ouderlingen. Het bleef echter niet lang onder het beheer van de families Rubens, Lunden en Van Nispen. Rubens zelf stierf in 1640. In 1643 bracht een neef het godshuis onder het Beheer van de Armenkamer, samen met een som van dertienduizend zeshonderd gulden. In 1539 ontstond aan de Keizerstraat een godshuis, de 'Maesganck'. In

1779 werden de huisjes verkocht en de bejaarden overgebracht naar de 'Van Nispen Fondacie'. Deze werd opgesplitst in een 'Van Nispen'-en een 'Maesganck'-godshuis. Er kwam een deur tussen beide en er werd een pomp met Onze-Lieve-Vrouwebeeld geplaatst. In 1844 ging het 'Bureau de Bienfaissances', zoals het armenbeheer toen heette, nogmaals tot een herbouwing over. Het Van Nispen-Godshuis werd grotendeels afgebroken. Een gedeelte bleef nog tot aan de Tweede Wereldoorlog door bejaarden bewoond. De huisjes in de Maesganck kwamen rond het einde van de negentiende eeuw in handen van private eigenaars. De bewoners leefden er vaak in erbarmelijke omstandigheden. Niet zelden waren in de huisjes families van wel twaalf personen en meer gehuisvest. De benedenplaats diende om te koken, wassen en slapen. Van daar liep een steile trap naar een bovenkamertje waar de jongste telgen overnachten. Wie daar geen onderkomen vond, logeerde onder het dak, dat niet altijd dicht was. De pomp en een buitentoilet deden dienst voor veertien families. Deze toestand bleef bestaan tot 1985.

In 1986 kocht Philippe Group de drie huisjes in de 'Maesganck' en restaureerde ze. De cementlaag op de gevels werd verwijderd. De baksteen, gecombineerd met Franse steen rond ramen, deuren en kelderopeningen, kwam te voorschijn, evenals de overblijfsels van een eenvoudige gotische schouw. Achter de valse plafonds kwamen de authentieke vijftiende-eeuwse balken aan het licht, compleet met de oude verankering van de vroegere houten gevels. In de kelder werd een aalput met oude gebruiksvoorwerpen en geldstukjes gevonden, maar ook de tegels en een gedeelte van de balkjes van de oorspronkelijke bevoering. Het oorspronkelijk legschema was herkenbaar en de vloeren konden teruggeplaatst worden zoals in de zestiende eeuw. De vloer van het eerste huisje 'de pelicaen' lag dieper dan de anderen. Het oorspronkelijke niveau werd bij de restauratie opnieuw vrijgelegd. Wegens het dreigende gevaar van overstroming was het niveau van de vloeren later verhoogd. De vermolmdde trappen moesten vervangen worden. Slechts één wenteltrapje bleef behouden. Toen alles klaar was kwam de last van de bouwkraan die ernaast aan het werk was op het derde huisje terecht. Het dak en de vloeren waren vernield en er volgden opnieuw zes maanden van heropbouw, maar dit is maar een klein 'fait divers' in een bouwgeschiedenis van 550 jaar.

09 BONTWERKERSPLAATS

Wolstraat 37 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 2-3-5-10-11-15

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Toegankelijk

Het godshuis aan de Bontwerkersplaats werd omstreeks 1425 gesticht door het ambacht van de bontwerkers die zich dat jaar in Antwerpen had gevestigd. De grond verkregen zij via een schenking van de deken van de huidevetters, Jan van der Heyden en die van de schoenmakers, Jan Mouwe; de ambachten waartoe de bontwerkers oorspronkelijk behoorden. Het hoofdhuis bevond zich in Rupelmonde. Het godshuis was bestemd voor zieke en arme leden van het ambacht en voor de weduwen van overleden gildebroeders. In 1450 werd aan het geheel een kapel toegevoegd, toegewijd aan Sint-Joos of Sint-Judocus, patroonheilige van het ambacht. Nog voor de Fransen in 1796 de gilden afschaften, werd de Bontwerkersplaats in 1777 openbaar verkocht. Kunstschilder Balthazar Ommeganck richtte er in 1785 zijn werkhuizen in. De familie Claes vestigde in 1890 haar kantoren in het hooghuis. Rond 1880 werd de aan de straatgelegen kapel gesloopt, nadat ze eerst een tijdlang als pakhuis gebruikt was.

Door een achttiende-eeuws poortje komt men op een pittoresk gekasseid pleintje met in het midden een waterpomp. De typische binnenblokbebouwing met kleine, eenvoudige huisjes getuigt van de sociale toestand uit het verleden. De in spiegelbeeldschema opgetrokken huizen werden aan de westzijde, zoals vermeld op een bij werken vrijgekomen arduinen gevelsteen, vernieuwd in 1664. Aan de overzijde zijn de grote nummers 1 en 2 respectievelijk voorzien van een punt- en trapgevel. Bij de aansluitende lage huisjes onder latere mansardedaken bleven in de nummers 3 en 4 een rondboogdeur en in nummer 6 een korfboogdeur bewaard. De houten kelderluiken herinneren aan de vroeger gebruikelijke kelderingangen.

10 SINT-ANNAGODSHUIS

Korte Nieuwstraat 18-22 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 2-3-4-5-7-8-9-10-11-15

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Toegankelijk

Dit godshuis werd in 1400 gesticht als verblijfplaats voor zes arme, oude vrouwen door Elisabeth, weduwe van Jan Hays en echtgenote van Boudewijn de Ridder. Een hoofdzuster werd aangesteld om voor eten en drinken te zorgen. Via schenkingen konden er brood, mutsaarden en turf bedeed worden. Tijdens de vasten waren dat raapolie, erwten en bonen. Daarnaast had elke vrouw recht op geld voor kaarsen en koek. Op feestdagen kregen de vrouwen bier en groenten. Een dienstmeid zorgde voor het onderhoud. Financiële middelen haalde het godshuis uit renten op huizen en gronden en schenkingen van de burgerij. Een-

maal per jaar mochten de beheerders van het godshuis een omhaling doen in de stad.

De kapel werd eveneens in 1400 gebouwd en toegewijd aan Sint-Anna. De voorgevel geeft uit op de straat en op de nok van het dak staat nog steeds het oude klokkentorentje. In de zeventiende eeuw werd er een barokke poort aan toegevoegd. Van het interieur is weinig bewaard gebleven. De kapel was in de negentiende eeuw een tijdlang de werkplaats van beeldhouwer Frans Floris. Daarna diende ze als boekenmagazijn voor de stadsbibliotheek en nog later als opslagplaats van een melkboer.

Het godshuis bereikt men via een lange gang in de woning naast de kapel. Deze gang loopt uit op een langwerpig pleintje dat gedeeltelijk omringd is door huisjes. Al deze woningen werden in 1829 opnieuw opgebouwd. Het godshuis kende een welvarend bestaan. Vanaf het begin genoot het milde giften van de Antwerpse burgerij. De meeste hadden betrekking op het instellen van missen. In 1555 ging het over naar het beheer van de aalmoezeniers. Onder het Franse bewind is dit godshuis zoals zoveel andere instellingen onder het beheer van de Burgerlijke Godshuizen geplaatst. In 1925 werden deze gebouwen eigendom van de Commissie Openbare Onderstand, het huidige OCMW. Pas in 1963 verdween de laatste bejaarde bewoner en werd het godshuis door de Commissie verhuurd.

Aanvankelijk werden de plaatsen in het godshuis steeds door de afstammelingen van de stichtster en haar echtgenoot ingenomen. In 1588 was het geslacht geheel uitgestorven en werd bepaald dat voortaan de schepenen van de stad zouden beslissen welke vrouwen er werden opgenomen. Pas na zeven jaar poorterschap hadden vrouwen recht op een plaats in het godshuis. De opvatting dat de hulpbehoevende alleen steun mag krijgen in de gemeente waar hij zijn vaste woonplaats heeft, is door de eeuwen heen gangbaar gebleven. In 1925 werd door de Commissie Openbare Onderstand bepaald dat dit de gemeente is waar men drie jaar gevestigd is.

11 SINT-BARBARAGODSHUIS

Lange Nieuwstraat 94 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 2-3-4-5-7-8-9-10-11-15

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Activiteiten: doorlopend gidsbeurten;

kleine tentoonstelling rond het 175-jarige bestaan van de school

Toegankelijk

Het godshuis Sint-Barbara werd in 1489 gesticht door kerkmeester Nicolaas Boot, zijn echtgenote Maria van Lille en haar zusters Margaretha en Katharina. Acht oude, behoeftige vrouwen kregen er onderdak en halfjaarlijks een som geld voor hun levensonderhoud. Het bedrag hing af van de inkomsten van het godshuis. Die kwamen van cijzen en renten op verschillende huizen en giften. Volgens een reglement van 1506 mochten de vrouwen geen bruiloften bijwonen, niet als getuigen optreden, geen meter zijn bij een doop en niet uit werken gaan. Vooral eer zich in het godshuis te kunnen vestigen, moesten de kandidates eerst gedurende drie maanden in noviciaat gaan. Wie niet slaagde in de proeftijd, mocht niet langer blijven en moest een vergoeding betalen voor de kost en inwoning die men had genoten.

Tijdens hun leven stonden de stichters zelf in voor het beheer van het godshuis. Daarna werd het overgedragen aan de Beggaarden en de Cellebroeders. Zij waren om beurt gedurende drie jaar verantwoordelijk. In 1504 werd het godshuis voorzien van een kapel en in 1506 werd het complex toegewijd aan de Heilige Barbara. Onder de Fransen werd het godshuis afgeschaft, maar naderhand werd het beheerd door de Commissie voor Openbare Onderstand, die er opnieuw bejaarde vrouwen huisvestte. Later werden de huisjes gebruikt door de (oudere) zusters van de school. De acht huisjes en het laat-gotisch kapelletje zijn gebouwd rond een gemeenschappelijke bleekweide en waren via een smal gangetje in de Lange Nieuwstraat te bereiken.

Vandaag zijn de huisjes bereikbaar via Hotel du Bois de Vroylande aan de Lange Nieuwstraat 94. Achter de imposante gevel ontworpen door architect Jan Pieter van Bourscheit de Jonge, ligt een complex verborgen dat bestaat uit in de loop van 500 jaar met elkaar vergroeide percelen en panden. Daaronder bevinden zich het godshuis en 'In de Gouden Scepter van Spagnien', een huisje dat ooit toebehoorde aan kunstschilder Hendrick Van Balen, leermeester van Antoon Van Dyck. Nu nog is de kelderkeuken bewaard, betegeld met blauwe steentjes van Antwerpse en Delftse origine. Het stadspaleis (1739-1751) van de familie du Bois de Vroylande werd gebouwd rond een binnenkoer en een ruime tuin, met achteraan een galerij en koetshuis. Sinds 175 jaar bevindt zich hier nu de school 'De Dames', met internaat.

12 SINT-ANNAKAPEL

Keizerstraat / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 4-7-9-10-11-17-30-34-501-502

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Activiteiten: expositie reliekschrijn Heilige Liborius;

De Sint-Annakapel, ook wel Keizerskapel genoemd, werd gebouwd in 1513-1514 door het droogscheedersambacht. Aan de noordzijde van de kapel bevond zich een binnenplaats, de Droogscheederspletse, met elf éénkamerhuisjes die in het begin van de twintigste eeuw zijn afgebroken voor de oprichting van het klooster van de witte paters. Het is niet duidelijk wanneer de huisjes zijn gebouwd. De doorgang aan de westzijde van de kapel dateert van circa 1529 en vormde destijds een steeg naar de Blindestraat.

Het is niet zeker of de woningen ten noorden van de kapel als godshuis dienst hebben gedaan. Volgens een rekwes van 1501 beschikten de droogscheeders over elf te huur gestelde huisjes. Ook in een document uit 1648 is sprake van een godshuis van het ambacht. Op het plan van J. Hoefnagel staan de huisjes achter de kapel afgebeeld en typologisch sluit het complex aan bij de godshuizen van die tijd: een binnenplaats met daar rond een aantal lage éénkamerwoningen, het geheel vanaf de straat bereikbaar via een lange gang. Volgens sommige auteurs zijn ambachtskapellen en godshuizen ook inherent met elkaar verbonden. Langs de andere kant staan in de rekeningen van 1605 zowel mannen als vrouwen vermeld, daar waar godshuizen meestal bestemd waren voor één van beiden. Dit kan verklaard worden doordat godshuizen opgericht door ambachten ook wel gehuwde paren aanvaardden. Minder verklaarbaar is het feit dat Willem Cnaep zowel een huisje huurde van de droogscheeders als een bleekhof. Dit suggereert dat de 'pletse' ter beschikking stond van ambachtsgezellen die er woonden en er mogelijk ook hun werkgelegenheid hadden.

Alles hangt dus af van wie de bewoners van de Droogscheerderplaats waren: bejaarde ambachtlieden of werkzame lieden en eventueel zelfs buitenstaanders. Wat er ook van zij, de auteurs zijn het erover eens dat de huisjes tegen geringe prijs en aan eenvoudige mensen werden verhuurd. De caritatieve bijdrage zou er volgens sommigen enkel bestaan hebben in het oprichten van een armenbus die steun verleende aan de behoeftige leden van het ambacht. De inkomsten voortkomend uit de huur van de huisjes werd aan die bus besteed.

Van 1578 tot 1585 werd de kapel verhuurd voor de lutheraanse eredienst. Vanaf 1592 werd ze opgevorderd voor het catechismusonderricht. In 1670 werd de kapel overwelfd met kruisribgewelven in laatgotische stijl. Volgens een datumsteen werd de zwartwit geblokte, marmeren vloer in 1680 aangebracht. Het barokportaal aan de straatzijde dateert van 1681. Van 1625 tot 1648 deed de kapel dienst als kerk

van de Sint-Willibrordusparochie. Tot in de jaren tachtig van de vorige eeuw vonden er erediensten plaats.

Het meubilair dateert nog grotendeels uit de zeventiende eeuw, onder meer een preekstoel van 1689 door H.F. Verbrugghen, een hoogaltaar van 1653 en heiligenbeelden toegeschreven aan G. Kerricx, R. Colijns de Nole en A. Colijns de Nole. Het interieur van de kapel heeft in de negentiende eeuw een belangrijke gedaanteverwisseling ondergaan, met drie opeenvolgende neogotische muurschilderingen en de nog aanwezige glas-in-loodramen van Leopold Pluys aan de straatzijde.

Vandaag de dag is de kapel in privébezit. Ze beschikt nog over haar zeventiende-eeuws uniek kunstpatrimonium. Het is het doel van de eigenaars om de kapel grote culturele uitstraling te geven, met blijvend respect voor het authentiek kunstpatrimonium. Daarnaast willen ze een bijdrage leveren aan de geestelijke gezondheidszorg. De bezoekers moeten er even tot rust kunnen komen en opnieuw geestelijke energie opslaan.

13 PAARDEKENSANG

Willem Lepelstraat 14 / 2000 Antwerpen

Opengestelde delen: gemeenschappelijke delen en huisje nr 12

TRAM/BUS: 4-8-22-23-25-26-30-34-295

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Niet toegankelijk

De Paardekensgang of Peerdenpoort wordt reeds vermeld in de zeventiende eeuw. Oorspronkelijk zouden het paardenstallen geweest zijn. In de gang bevinden zich twaalf piepkleine woningen, bestaande uit een woonkamer met erboven een slaapkamer. In 1927 werd een Frans dak op de huisjes geplaatst zodat de bovenverdieping iets ruimer werd. Op de koer bevinden zich drie toiletten en een wasbak, tot het einde van de twintigste eeuw de enige waterkraan. In 1866 verkocht de eigenaar van de Paardengang verschillende vergelijkbare panden in de Willem Lepelstraat. Ze werden verhuurd voor tussen de acht en tien frank per maand. Eind negentiende eeuw was de Paardekensgang een oord van miserie. De huisjes werden toen bewoond door gezinnen van wel tien personen. In 1997 werd de gang verkocht. De gemiddelde huurprijs bedroeg toen 2800 Belgische frank. In de huisjes woonden toen bejaarden die nog steeds gebruik maakten van de gemeenschappelijke toiletten en de kraan op de binnenkoer. De meesten bleven er tot hun dood wonen. De laatste bejaarde overleed in 2008. De huisjes werden ondertussen gerenoveerd. Het paardenhoofd boven de ingang is een

recente toevoeging die het bestaan van de gang aan de toevallige passant in herinnering brengt.

De Paardengang is één van de weinige overgebleven gangen. In het Sint-Andrieskwartier en ook elders in de stad waren er destijds tientallen van dergelijke, ondertussen gesloopte steegjes. Alleen al in de Willem Lepelstraat worden in de zestiende eeuw aan de noordzijde een Gietergang, Bakkersgang en Wildemansgang en aan de zuidzijde een Nonnengang, Berengang, Paardekensgang, Katoenengang en Schaapherdersgang vermeld. Samen met de godshuizen en hofjes zijn gangen voorlopers van de sociale woningbouw die in de negentiende eeuw werd geïnstitutionaliseerd met de oprichting van sociale woningbouwmaatschappijen.

14 KAPEL VAN ONZE-LIEVE-VROUW-VAN-TOEVLUCHT

Schoenmarkt 8 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 2-3-4-5-7-8-9-10-11-15-22-25-26

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Activiteiten: doorlopend rondleidingen over de oorspronkelijke functie en het gebruik van dit godshuis; expositie van kunstwerken die een verrassende blik werpen op de evolutie van het transport

Toegankelijk

De kapel van Onze-Lieve-Vrouw-van-Toevlucht - of de Schoenmakerskapel, zoals ze ook genoemd wordt - baadt in een sfeer van volksdevotie. Onophoudelijk worden er kaarsen geofferd, het altaar is steeds onder bloemen bedolven en ex-voto's zijn ingemetseld in de muur. Omwille van de ligging op de Schoenmarkt kent iedereen in Antwerpen dit bedehuis als 'het Schoenmakerskappelleke'. Het gebruik van de verkleinvorm wijst op de sympathie die deze bidplaats bij vele sinjoren geniet. Toch is het niet de kapel van de schoenmakers, maar van een godshuis dat in 1343 gesticht werd door Hendrik Suderman, een rijke koopman uit Dortmund. Aanvankelijk was het de bedoeling om er een klooster voor zusters in onder te brengen. Suderman overleed echter in 1366 en er waren onvoldoende middelen voor de bouw van het klooster. Er werd dan maar een godshuis ingericht. De twaalf behoeftige vrouwen die er in gehuisvest waren, moesten wel mee door handenarbeid in hun noodzakelijke behoeften voorzien. Het waren niet enkel bejaarde vrouwen. Ook arme jonge vrouwen en weduwen werden aanvaard. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw waren er enkel nog bejaarde vrouwen gehuisvest. Het beheer van het godshuis was in handen van de overste van de Beggaarden en de meester van de Heilige Geestta-

fel. Een meesteres had de dagelijkse leiding over het godshuis en een dienstmeid zorgde voor het onderhoud.

De bouwjaren van de kapel zijn niet gekend. Bij de nieuwe stoffering (einde 19de eeuw) hoort een altaar in classicistische barokstijl. God de Vader zetelt onder het baldakijn, vergezeld door de drie Goddelijke Deugden. In een vergulde stralenkrans daalt de Heilige Geest in de gedaante van een duif neer op Maria en het Kind. Merkwaardig is ook de serie van zes zilveren kandelaars, eveneens in classicistische barokstijl, met op de voetstukken meerdere transportmiddelen waarbij men hemelse veiligheid verhoopt, zo onder meer een stoomtrein. Een vliegtuig was er toen nog niet bij.

Tijdens het Franse Bewind kwam de kapel onder het beheer van de Commissie van Burgerlijke Godshuizen. Bij de bouw van een nieuw ouderlingentehuis in de Lozanastraat werd een deel van het godshuis afgebroken en in 1887 kwam de kapel onder het beheer van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. De schilderijenverzameling verhuisde naar het bureau van de Commissie van Burgerlijke Godshuizen, nu Maagdenhuis.

15 GODSHUIS VAN DER BIEST

Falconrui 33 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 17-30-34-501-502

Openingsuren: van 11 tot 18 uur

Opengestelde delen: kapel en twee huisjes

Activiteiten: tentoonstelling beloftevolle beeldende kunstenaars en tentoonstelling van werkjes van anders-begaafde leerlingen van het SIBSO De Burchtse Weel (deze tentoonstelling is het resultaat van een reeks workshops die de kinderen volgden onder begeleiding van leden van vzw Arte Falco)

Toegankelijk

Dit godshuis werd bij testament gesticht op 19 november 1504 en opgericht in 1505 door Jan van der Biest Janssone, huidevetter, zeepzieder en driemaal schepen van Antwerpen. Hij deed in 1504 afstand van zijn woning 'den Leeperik' in het Klapdorp bij de watermolen aan de Falconrui. Er werden zeven kamers ingericht voor bejaarde en gebrekkige vrouwen. Na zijn dood werden er nog zes andere bijgebouwd door de uitvoerders van het testament. Van der Biest gelastte ook de oprichting van een kapel. Uiteindelijk diende het godshuis als toevluchtsoord voor zestien oude en gebrekkige vrouwen, en een dienstmeid. Eén huisje diende als woning voor de kapelaan die de kapel verzorgde.

Van de oorspronkelijke huisjes is niets bewaard. Hoewel er in het tes-

tament en in rekening sprake is van ‘cameren’ en ‘nyeuwe cameren’ is het toch opmerkelijk dat ze noch op de kaart van Bononiensis noch op die van P. Verbiest staan vermeld. Dit doet veronderstellen dat het hier, in tegenstelling tot de kapel, ging om minder belangrijke constructies. Ze waren nochtans in steen opgetrokken. De huidige woningen, gegroepeerd rond een centraal graspleintje, dateren van 1855, zoals blijkt uit de gedenksteen. In 1936 bevatte het godshuis negentien woongelegenheden voor vrouwen en was het eigendom van de Commissie van Openbare Onderstand. Tot 1967 werden zij bewoond door bejaarde vrouwen. Nadien werden ze in huur gegeven aan de schuttersgilde die ze gebruikte als vergaderzaal en als schietbanen.

De kapel werd gebouwd tussen circa 1504 en 1547 en is zichtbaar langs de straatkant. Bemerkt het koor en het schip met de oorspronkelijke, brede spitsboogramen. Een afbeelding is terug te vinden op de uit 1565 daterende kaart van Bononiensis. Het altaarstuk uit de kapel bevindt zich momenteel in de collectie van het Maagdenhuismuseum. Van 1949 tot 1970 werd de kapel als atelier gebruikt door glazenier Jos Hendrickx. Tussen 1991 en 1993 werden restauratiewerken aan de kapel en het godshuis uitgevoerd. Thans doet de kapel dienst als schildersatelier en tentoonstellingsruimte.

16 CRAUWELENHOF

Sint-Paulusplaats 1/1 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 4-7-9-17-30-34-501-502

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Activiteiten: gidsbeurten; verkoop van ambachtelijk gemaakte werken door anders-begaafde mensen

Niet toegankelijk

Vanaf de Sint-Paulusplaats bereikt men de Crauwelengang met een godshuis. De naam Crauwelen zou verwijzen naar het godshuis Crauwelenhof dat zich op deze plaats bevond. Het godshuis was bij testament van 28 mei 1659 gesticht door Anna van Havre voor de huisvesting van acht arme, oude vrouwen.

Na het overlijden van Anna van Havre bleef het beheer van het godshuis jarenlang in het beheer van de familie van de stichtster. In 1802 werd het Crauwelengodshuis door de toenmalige beheerster geschonken aan de Burgerlijke Godshuizen. Op dat ogenblik was het aantal inwoners wegens financiële problemen sterk gedaald. De inwonsters moesten zelf voor hun huisvesting betalen en de beheerders moesten zwaar investeren om de instelling draaiende te kunnen houden. In

1866 werd het godshuis verbouwd, zoals blijkt uit de gedenkplaat aan de gevel. Het aantal bewoners steeg opnieuw.

In 1968 bestond het godshuis nog uit woningen met een typisch bleekhofje in het midden. Het geheel was te bereiken via een poortje in de hoge afsluitingsmuur. Momenteel is het een vierkant binnenplein met ontleisterde bakstenen gevels. Sinds de jaren 1970 is de vzw Centrum voor Jongens en Meisjes met Individuele Begeleiding (C.J.M.I.B.) in het Krauwelenhof gevestigd.

17 GODSHUIS SOMERS-ISENBAERT-DE BOEY

Wolstraat 31 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 2-3-5-10-11-15

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Opengestelde delen: binnentuinen

Toegankelijk

Bij testament van 25 oktober 1894 liet Louis Joseph Jean Somers aan de Burgerlijke Godshuizen twee woningen in de Wolstraat na. Hij stelde als voorwaarde dat er een liefdadige instelling in ondergebracht moest worden. Het bestuur besliste er een godshuis van te maken.

In 1928 kocht de Commissie van Openbare Onderstand nog een aantal huizen in de Coppenolstraat en de Wolstraat met het legaat dat de weduwe Isebaert-De Boey in 1914 bij testament aan de Commissie had nagelaten. Het godshuis was bestemd voor zes vrouwen en negen echtparen.

Het godshuis Isbaert-De Boey was naast de instelling Somers gelegen. Verbouwingswerken in 1928 deden het erbij aansluiten, zodat de twee instellingen nu één geheel vormen. De vroegere indeling is echter nog zichtbaar. Het geheel laat een dubbelhuis in laat-classicistische stijl zien. Twee binnenplaatsen worden omringd door sterk vernieuwde gebouwen in traditionele bak- en zandsteenstijl.

In vergelijking met de andere godshuizen is het godshuis Somers-Isebaert-De Boey tamelijk recent. De geschiedenis van de gebouwen gaat evenwel veel verder terug. Verscheidene delen dateren nog uit de zeventiende eeuw. Een nieuwe voorgevel werd opgetrokken in de jaren 1845-1848.

18 BEGIJNHOF

Rodestraat 39 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 1-13-17-19-28-30-34-36-37500-501-600-610-620-621-640-643-650-660

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Niet toegankelijk

Begijnen waren ‘religieuze vrouwen’ die ervoor kozen te leven in navolging van Christus, zonder afstand te doen van hun wereldlijke goederen. Door de bijzondere aard van hun religieuze leven hielden ze het midden tussen leken en kloosterlingen. Ze legden geen kloosterge-loften af, maar beloofden voor de tijd van hun verblijf wel een leven in kuisheid en eenvoud. Het was niet ongewoon dat een begijn uittrad. Haar geloften waren niet definitief. Sommigen verkozen uiteindelijk toch om in te treden in een klooster, anderen trouwden.

De begijnenbeweging ontstond reeds in de twaalfde eeuw. In de der-tiende eeuw verspreidde het fenomeen zich, hand in hand met de verstedelijking over Europa. De middeleeuwse samenleving stelde vrou-wen immers niet in staat een zelfstandig leven te leiden. Ongehuwde vrouwen die niet in het klooster wilden gaan werden maatschappelijk uitgesloten. Uiteindelijk zouden deze vrouwen zich groeperen. Aanvan-kelijk in losse associaties, later in meer formele structuren. Typerend voor onze streken is dat begijnhoven echte gemeenschappen met een eigen parochie en priester werden.

Begijnen waren hier verplicht om in het begijnhof te wonen. Rijkere begijnen woonden in hun eigen huis, armere begijnen woonden samen in grotere conventhuizen. Het begijnhof werd geleid door een groot-meesteres, verkozen door de andere begijnen. De wereldlijke zaken werden afgehandeld door een momboor of voogd. Een begijn mocht haar dagen niet in ledigheid doorbrengen. Veel begijnen moesten ook werken om in hun eigen levensonderhoud te kunnen voorzien. Aanvan-kelijk werkten veel begijnen in de lakenindustrie, ze deden borduur-werk en kloten kant. Ze waren ook actief in de ziekenzorg en educatie. In de infirmerie verzorgden ze niet enkel zieke medezusters, maar ook andere, vrouwelijke, patiënten. Vele begijnen werkten ook buiten de muren in aalmoezeniershuizen of ze verzorgden patiënten thuis.

In Antwerpen ontstond omstreeks 1245 een begijnhof. Het werd ‘Curtis Syon’ of ‘Berg Sion’ genoemd en bevond zich aan de zuidzijde van de huidige Begijnhofstraat. Tijdens de aanval van Maarten Van Rossem in 1542 werd het pand vernield. De begijntjes verwierven in 1545 een bleekhof aan de Rodestraat waar ze een nieuw begijnhof bouwden. Reeds in 1546 konden de nieuwe gebouwen worden ingewijd. In de zes-

tiende eeuw kende dit begijnhof een grote bloei. Er leefden en werkten meer dan tweehonderd begijnen in het hof dat zich uitstreckte van de Paardenmarkt tot aan de Ossenmarkt en langsheen de Rodestraat. Aan de andere kant werd het begrensd door de stadswallen.

Tijdens de Franse periode kwam er een einde aan deze bloei. In 1798 werd de kerk geconfisqueerd en verkocht aan de Brusselaar Golbert die ze grotendeels afbrak. In 1819 liet het stadsbestuur de infirmerie naast de kerk en 33 huizen van de ‘achterhof’ afbreken. De gronden werden verkocht. In 1822 slaagden de begijnen erin de rest van hun hof terug in handen te krijgen. Ze herstelden de schade en tussen 1827 en 1830 bouwden ze een nieuwe neogotische kerk. Enkel de apsis van de zestiende-eeuwse kerk bleef bewaard.

In 1986 stierf het laatste begijntje.

U bereikt het complex via een barokke poort, met bovenaan een beeld van de Heilige Begga, toegeschreven aan Walter Pompe. Het begijnhof bestaat uit een rechthoekige tuin omgeven door gekasseide straatjes met aan de noordzijde een kerk. Aan de zuidzijde ligt een achterliggend gebogen straatje. De huisjes van de begijnen bevinden zich achter lage afsluitingsmuren die de voortuintjes van de gekasseide straten scheiden. De tuintjes zijn toegankelijk via rondboogpoortjes in de muur. Op elke deur prijkt een banderol met daarop de naam van een heilige, de doopnaam van het pand. Aan de westzijde zijn de huisjes opgetrokken in bak- en zandsteen. Aan de oost- en zuidzijde bevinden zich negentiende-eeuwse begijnhofhuisjes die bepleisterd en beschilderd zijn. De neogotische kerk is waarschijnlijk ontworpen door architect Pierre Bourla. Boven de portiek bevindt zich een beeld van de Heilige Catharina, de beschermheilige van het begijnhof.

19 ZNA STUIVENBERG

Lange Beeldekensstraat 267 / 2060 Antwerpen

TRAM/BUS: 3-5-6-23-30-34

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Activiteiten: tentoonstelling naar aanleiding van het 125-jarig bestaan van ZNA Stuivenberg over de ontwikkeling van de gezondheidszorg. De tentoonstelling vindt plaats in één van de historische ronde zalen en geeft een inzicht in de verschillende medische specialiteiten: chirurgie, anesthesie, verpleegkunde, enz. Ook te bezichtigen: één van de eerste radiografietoestellen, de eerste kunstnier in Antwerpen, een stalen longmachine voor de behandeling van poliomyelitis, enz.

Toegankelijk

Door de bevolkingstoename in de tweede helft van de negentiende eeuw kon het enige ziekenhuis in de stad, Sint-Elisabeth de toeloop van patiënten niet meer aan. De Commissie van Openbare Onderstand besloot een nieuw, groot en modern ziekenhuis te bouwen. De locatie werd een terrein tussen de Lange Beeldekens-, Pothoek-, Boerhaave- en Pesthofstraat. Dit waren de gronden van de voormalige pesthoven, een veertiental huisjes voor pestlijders die hier sinds het begin van de zeventiende eeuw stonden en waar pestlijders geïsoleerd werden om besmetting te voorkomen.

Het oorspronkelijk ontwerp dat Frans Baeckelmans in 1872-73 voor het nieuwe ziekenhuis maakte werd aangepast, uitgevoerd en uitgebreid door J.B. Bilmeyer en J. Van Riel. Op 6 oktober 1884 werd het hospitaal ingehuldigd. Het werd echter pas in januari 1885 in gebruik genomen onder de naam 'Gasthuis van de armen'.

Het moderne karakter van het ziekenhuis schuilt in de planopbouw met centrale dienstgebouwen en radiaal geplaatste, door tuinen omringde ronde ziekenhuispaviljoenen. De dienstgebouwen bestonden uit een poortgebouw, de administratie, de kapel, de keuken met refters, de apotheek, het klooster, het badhuis en de wasserij. Naast het poortgebouw bevonden zich de operatieafdeling en het dodenhuis. Op het terrein werd bijzondere aandacht besteed aan beplanting. Men legde tuinen aan omdat men ervan uitging dat dit het genezingsproces bevorderde. In de ronde ziekenzalen werden de bedden straalsgewijs rondom een dienstenkamertje geplaatst. Hierdoor werd het toezicht vergemakkelijkt en de verlichting en luchtcirculatie bevorderd. Door de afwezigheid van hoeken kregen bacteriën geen kans. Reukhinder en besmettingsgevaar werden vermeden door het sanitair en de afzonderingskamers op voldoende afstand te plaatsen. De verbinding tussen de ziekenzalen onderling en de centrale dienstgebouwen gebeurde via gelijkvloerse gangen.

Het verplegend personeel bestond voor de helft uit kloosterlingen en voor de helft uit lekenpersoneel. De religieuzen werkten in de achterste zalen, bijgestaan door geneesheren opgeleid aan de Katholieke Universiteit Leuven. Vooraan diende het lekenpersoneel. De dokters waren gediplomeerd aan de Université libre de Bruxelles. In 1902 werd bij het Stuivenbergziekenhuis een 'Beroepsschool voor Ziekenverpleging' geopend. Aanvankelijk schreven vooral meiden en knechten zich in, maar al snel ook burgermeisjes en kloosterlingen. In 1908 werd een beroepsopleiding voor verpleegkundigen wettelijk verplicht. De laatste kloosterlingen vertrokken in 1977. Het klooster werd bij de werking van de school betrokken.

Tijdens de twee wereldoorlogen stonden de poorten open voor de gekwetsten en zieken onder de burgers, militairen en vluchtelingen. Daarnaast werden de kelders van het ziekenhuis door burgers gebruikt als schuilplaats tijdens bombardementen. Sinds 1987 kreeg het hospitaal een gerenommeerd brandwondencentrum.

Door de gewijzigde behoeften werd het ziekenhuis voortdurend veranderd en vergroot. Hierbij ging de vroegere openheid en duidelijkheid van het plan verloren. De meeste veranderingen gebeurden tussen de gebouwen. Het poortgebouw en het operatiekwartier werden uitgebreid, het dodenhuis vernieuwd, de sanitaire paviljoentjes vervangen, het centrale dienstgebouw werd vergroot en langs de gangen werden individuele ziekenkamers voorzien. In de jaren tachtig werden nieuwe vleugels gebouwd op de plaats van de vroegere kapel en het klooster. Door al deze veranderingen en de verbouwing van de ronde zalen werden de merkwaardige paviljoenen minder beeldbepalend.

20 KAPEL 'GODGASTHUIS' HOGE BEUKEN

Commandant Weynsstraat 165 / 2660 Hoboken

TRAM/BUS: 1-13

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Activiteiten: kinderatelier; muziek; tentoonstelling over de geschiedenis van het gasthuis

Toegankelijk

Het eerste godsgasthuis van Hoboken was gelegen aan de Kapelstraat/Cockerillplaats.

Met de ontwikkeling van de nabijgelegen industrie vanaf 1870 en de toename van de bevolking kon het gebouw niet meer aan de behoeften voldoen. In 1892 zorgde men er voor 47 wezen en verlaten kinderen en 28 oude en gebrekkige personen. Bovendien heerste er cholera in de gemeente, waardoor twee afzonderlijke ziekenzalen, een ontsmettingszaal en een dodenhuisje vereist waren. Tijdelijke en uiteindelijk dure lapmiddelen brachten geen oplossing.

De Commissie van het Gasthuis besliste op 12 december 1895 tot de bouw van een geheel nieuw gast-, gods- en weeshuis dat ruime en afzonderlijke zalen zou omvatten voor zieken, bejaarden en wezen. De kostprijs werd geraamd op 250.000 frank. Het politieke gekrakeel tussen katholieken en liberalen maakte de heffing van een nieuwe belasting, die nodig was om het bouwwerk te bekostigen, onmogelijk. In 1900 slaagde men er dan toch in een lening af te sluiten van 200.000 frank, waardoor de miserie eindelijk achter de rug was.

De bouw van het nieuwe gasthuis ving aan in 1900 en een jaar later waren de werken voltooid. Een nieuwe straat werd geopend vanaf de Polderstraat (nu Berkenrodelei) om het dorpscentrum met het gasthuis te verbinden. In 1921 werd deze 'Nieuwstraat' omgedoopt tot Commandant Weynsstraat.

Al gauw bleek het gebouw te klein, maar door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog konden de plannen voor een nieuwbouw niet meer uitgevoerd worden. Na de oorlog werd snel duidelijk dat men zich met een vergroting van de bestaande gebouwen zou moeten tevreden stellen. In 1927 konden de nieuwe zalen in gebruik genomen worden. Het gasthuis omvatte acht zalen: onder andere een operatie- en sterilisatiezaal, een lazaret voor de verzorging van besmettelijke zieken en twee zalen voor tbc-patiënten. Met de kapel werd ook aan de 'geestelijke' zorg van de patiënten gedacht.

In 1929 verpleegde het gasthuis 852 zieken, onder wie 260 betalenden. Een heelmeester, vier geneesheren en verschillende verpleegsters waren aan de instelling verbonden. De oude gebouwen moesten vanaf ca. 1970 deels plaats maken voor een modern ziekenhuis. De vleugel met de kapel bleef overeind.

21 VERBANDHUIS BIJ HET ZUIDERPERSHUIS

Waalse kaai 15 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 8-23-30-34-295

Openingsuren: van 13 tot 17 uur

Reservatie vereist!

Activiteiten: rondleidingen en toegang enkel mits reservatie via mail: info@zuiderpershuis.be of telefonisch: 03 242 81 11 (reserveren vóór 06/09/2009)

Niet toegankelijk

Het Zuiderpershuis is één van de acht hydraulische krachtcentrales die in de tweede helft van de negentiende eeuw werden opgericht voor de bediening van havenkranen, sluisdeuren, bruggen, kaapstanders, magazijnliften, enzovoort. Het gebouw werd in 1882 naar plannen van ingenieur P. de Wit opgetrokken. Het ganse complex bestond uit twee torens met accumulatoren, een machinezaal met twee stoomketels, twee stookzalen met veertien ketels, een kettinggloeioven, een volledig uitgeruste smidse met vier vuurhaarden en werkhuizen met draai- en schaaftbanken. De monumentale gevel is een ontwerp van Ernest Dieltiens.

Tussen 1870 en 1914 was er een geleidelijke overgang van man- en paardenkracht naar mechanisatie en één van de nieuwe vormen van energiedragers was de hydraulische drijfkracht door middel van koud water onder druk. In 1958 werden de stoommachines vervangen door elektrisch aangedreven machines, dit binnen het kader van het Marshall-Plan. De fabriek heeft nog tot in 1977 de Nassaubrug elektrisch bediend. Daarna werd het pershuis gesloten en nog alleen gebruikt als onderhoudsdepot.

Om de gewonde dokwerkers van de Zuiderdokken te verzorgen, werd eind negentiende eeuw naast het Zuiderpershuis een dispensarium opgericht, voorzien van een slaapkamer voor de verpleegster met nachtdienst. Eind negentiende eeuw gebeurden er dagelijks ongelukken in de haven. In het noorden was er een verbandhuis in de Bordeauxstraat. Toen de haven zich ook in het zuidelijke stadsdeel ontwikkelde, wilden de dokwerkers daar graag een tweede. In 1898 kwam de definitieve toezegging, maar het duurde toen nog een jaar vooraleer de ruimte ook effectief gebruikt zou worden. Later werd het verbandhuis overgedragen aan de Commissie van Openbare Onderstand, die het ontmantelde en aan de stadsdienst afstond.

Momenteel fungeert het Zuiderpershuis als Wereldculturencentrum. De machinezalen werden ongebouwd tot spektakelruimtes, de schrijnwerkerij tot foyer. Erboven werd een tentoonstellingsruimte ingericht. De voormalige directeurswoning en burelen werden geschikt gemaakt voor de administratie. De loodsen, gelegen achter de zalen, werden uitgerust voor kleinschalige nevenactiviteiten. In de smidse heeft de opleiding kunstsmeden een unieke werkomgeving gevonden. Het Verbandhuis lag enigszins afgezonderd van de rest van het complex, met een overwoekerde binnentuin aan de achterkant die de afscheiding vormt met de repetitiezaal. Het Zuiderpershuis kampte met een gebrek aan voorzieningen voor activiteiten zoals bijeenkomsten, recepties, voordrachten en workshops. Bedoeling was om van het verbandhuis een polyvalente promotieruimte te maken, waarbij doorstroming naar de achtergelegen tuin en zalen mogelijk is.

22 NOORSE ZEEMANSKERK

Italiëlei 8 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 1-13-17-19-31-34-36-37-501-502

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Toegankelijk

De Noorse Zeemanskerk van Antwerpen werd in september 1865 opgericht. Zij is een deel van de Noorse Zeemansmissie - de Noorse kerk in het buitenland. Zij telt 35 afdelingen over de hele wereld. Ze wordt

bestuurd vanuit een hoofdbureau in Bergen (Noorwegen). De kerkelijke leiding ligt bij de bisschop van Bjørgvin (Bergen). Deze kerk is waarschijnlijk de oudste zeemanskerk ter wereld die nog dienst doet.

De eerste jaren werd de kerk bezocht door alle Scandinavische zeelieden en inwijkelingen in Antwerpen. Later richtten Denen, Zweden en Finnen hun eigen kerken op in de omgeving en richtte de kerk zich tot de Noren. De zeemanskerk is uitgegroeid tot een christelijk sociaal ontmoetingscentrum voor Noren – zeelieden, inwijkelingen en recenter ook vrachtwagenchauffeurs - die in Antwerpen wonen of er op bezoek zijn. De Zweedse zeemanskerk is sedert enkele jaren in het gebouw van de Noorse zeemanskerk van Antwerpen ondergebracht.

Naast de zondagsmissen worden er ook amusementsavonden, maaltijden, muziekvoorstellingen en dergelijke georganiseerd. De leeszaal, de bibliotheek, de biljartkamer en de kantine zijn alle dagen open. Er worden bezoeken afgelegd bij mensen thuis, in ziekenhuizen en in gevangenissen. Men geeft catecheseonderricht en doceert Noors, zodat de Noorse kinderen hun moedertaal niet verliezen.

Met de bouw van de kerk werd in 1869 begonnen. Een jaar later, op 3 augustus, werd het bakstenen neogotische gebouw gewijd. De aangrenzende leeszaal dateert van 1930. Het is een bakstenen constructie in nieuwe zakelijkheid die het kerkgebouw omgeeft. In februari 1945 viel er een bom op de Italiëlei, op 25 meter van de kerk. Het dak was beschadigd, de muren waren gescheurd en het orgel, het altaar, de kroonluchter, de glasramen en het doopvont waren vernield.

In 1947 werden de glasramen gerestaureerd door glasmeester Caldes uit Mortsel. Eén van de glasramen toont de 'stal van Bethlehem'. Aan dit tafereel dankt het gebouw zijn benaming van Bethlehemskerk. Een andere benaming voor het complex is de 'Kleine kathedraal van de zeemansmissie'. Aan het plafond van de kerk hangt een schip. Waarschijnlijk dateert het van het einde van de negentiende eeuw.

23 FINSE ZEEMANSKERK

Italiëlei 67-69 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 1-13-17-19-31-34-36-37-501-502

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Niet toegankelijk

De Finse zeemanskerk is in Antwerpen gevestigd sinds 1905 (hoewel Finland pas in 1917 onafhankelijk werd). Het doel van de Zeemanskerk

was te zorgen voor de Finse zeelieden in onze haven. Om te helpen, gastvrijheid te tonen, een veilige haven te bieden in de geest van de christelijke naastenliefde. Het werd ook een pleisterplek voor de Finse landverhuizers die via de haven van Antwerpen naar Amerika vertrokken.

Sinds 1925 is de Finse zeemanskerk gevestigd op haar huidig adres. Van hieruit is het een korte wandeling naar de dokken. Pas vanaf 1970 werd er een minibusje ingelegd om de zeelieden te vervoeren van en naar hun werkplaats. Door de uitbreiding van de haven is dat vervoer vandaag de dag onontbeerlijk. De Zeemanskerk is wel nog op wandelafstand voor een nieuwe groep van bezoekers, de truckchauffeurs, die hun voertuig stallen op de parking aan het einde van de Italiëlei.

Finse mensen op doorreis, voornamelijk zeelieden en truckchauffeurs, zijn nog steeds de bestaansreden voor de Finse zeemanskerk. Deze mensen zijn ver weg van huis en van hun geliefden in functie van hun werk. De communicatiemiddelen zijn in de loop der jaren verbeterd, maar nog steeds is de zeemansmissie voor veel mensen een thuis ver weg van huis. Men kan hier Finse kranten lezen, Finse televisie kijken, mailen, huisgemaakte bereidingen eten en een Finse sauna nemen, wat voor veel Finnen het belangrijkste element van hun cultuur is. Het voornaamste echter is dat er steeds iemand is die voor je zorgt en vraagt hoe het gaat.

Nu heeft de organisatie in Antwerpen twee gebouwen op de Italiëlei die in elkaar overlopen. Het nummer 69 wordt het Fins huis genoemd en is in het bezit van de Finse zeemanskerk sinds 1992. Het kerkgedeelte is hier gevestigd en het pand doet ook dienst als culturele ontmoetingsplaats. Het Fins Cultureel Instituut voor de Benelux was hier gevestigd tot de organisatie in 2006 naar Brussel verhuisde, dichterbij de Europese instanties. De kerkhal op het gelijkvloers is typisch voor de noordelijke streken, met veel licht en gebruik van hout. Het altaarstuk is gemaakt van Finse rode graniet.

De Finse zeemanskerk had altijd al aanhang bij de lokale bevolking geïnteresseerd in de Finse cultuur, in het Lutheranisme en de Finse taal. Veel mensen kennen de jaarlijkse kerstmarkt. Die brengt Fins eten, een cadeaushop en de kerstman voor een weekend naar Antwerpen, meestal eind november.

24 VOORMALIGKLOOSTERDERGRAUWZUSTERS

Lange Sint-Annastraat 7 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 1-10-11-12-13-19-24-28-600-610-620-621-640-643-650-660

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Toegankelijk

De Grauwzusters zijn in 1125 ontstaan. Elisabeth van Hongarije trok toen het habijt aan om in haar ziekenhuis de arme zieken te dienen. Antwerpen werd in de zeventiende eeuw meermaals getroffen door de pest. De verzorging van de zieken en het begraven van de doden waren een grotere zorg dan de cellebroeders en zwartzusters aankonden. De grauwzusters uit Zoutleeuw werden om hulp gevraagd. Zo arriveerden de eerste grauwzusters in Antwerpen. Aanvankelijk was dat tijdelijk, maar in 1679 dienden acht zusters een verzoek in om zich in Antwerpen te mogen vestigen, omdat zij herhaaldelijk moesten helpen bij besmettelijke ziekten.

In 1680 kregen zij hiervoor toelating. Ze mochten zich op het grondgebied van de stad, maar buiten de stadswallen vestigen. Dat deden ze in een huurhuisje in Borgerhout nabij de Sint-Willibrorduskerk. Van hieruit kwamen zij dagelijks naar Antwerpen om de zieken te verzorgen. Twee jaar later kregen de zusters dan toch toelating om zich binnen de muren te vestigen, mits zij aan een aantal voorwaarden zouden voldoen. Zo moesten zij bijvoorbeeld steeds hun accijnzen betalen en mochten zij niet bedelen. Ook moesten zij alle soorten zieken verzorgen en overledenen opbaren. In tijden van besmettelijke ziekten moesten zij de helft van de religieuzen ten dienste van de gemeenschap houden en steeds twee zusters gereed houden om de zieken in de pesthoven op Stuivenberg te dienen.

Binnen de omwalling woonden de grauwzusters aanvankelijk in een huis aan de vuilrui (huidige Oude Vaartplaats) dat zij ter beschikking kregen van de rijke koopman Jacques 't Santele. Na zijn dood kregen zij het vruchtgebruik over de woning. De zusters zaten er echter te klein behuist. In 1693 hielp kanunnik Sebastiaan Tibaut de zusters aan een huis met groot erf in de Lange Sint-Annastraat. Het hof was reeds jaren onbewoond en de eigenaars wilden zich ervan ontdoen omdat ze het moeilijk opnieuw verhuurd kregen. Bij de verhuis op 5 mei 1693 telde de gemeenschap achttien zusters. Weldra boden zich meerdere postulantinnen aan en ging men stilaan naar een dertigtal. Van 1699 tot 1710 kochten zij met giften van dankbare familieleden en dankzij een goedkope lening stelselmatig panden op, grenzend aan hun eigendom. Vanaf 1717 begonnen zij met verbouwingen.

Tijdens de Franse overheersing werden de zusters uit hun huis gezet. Zij werden opgevangen in het huis van de familie Della Faille aan de Lange Nieuwstraat. Op deze manier konden zij hun ziekiendienst blijven vervullen. Het klooster en de kapel werden verkocht aan Pierre Pansaer, fabrikant van wasdoek. Hij verkocht het complex door aan Jan Frans Rooms die het terug verhuurde aan de grauwzusters en uitein-

delijk overliet aan de koopprijs. Op 5 oktober 1802 konden de zusters terugkeren naar hun kloosters.

Tussen 1886 en 1892 wordt de volledige instelling in neogotische stijl herbouwd naar plannen van bouwmeester Fr. Baeckelmans. Het negentiende-eeuwse gebouw biedt nu onderdak aan het Instituut voor Ontwikkelingsbeleid en –beheer (IOB) en de inschrijvingsdiensten van de Universiteit Antwerpen. Bij de renovatie werd gekozen voor wat de ontwerpers een multiple choice-concept noemen. Zij zijn op zoek gegaan naar het bestaansmaximum van dit gebouw. De kapel werd beter geïntegreerd in het geheel en haar mogelijkheden om zelfstandig te functioneren werden sterk uitgebreid door een directe toegang vanuit de straat. De voormalige kapel is uiterst geschikt voor onder meer concerten. In een nieuw auditorium (technisch volledig uitgerust) in de prachtige kelderverdieping kunnen voordrachten en lezingen georganiseerd worden. Het overdekte atrium is het hart van het gebouw. Het is een ideale ruimte voor recepties en ontvangsten. Het geheel oriënteert zich tegelijk naar binnen (alle circulatie) én naar buiten (alle kantoren liggen langs de buitengevels). Een kunstintegratieproject van de schilder Guy Van Bossche onderlijnt deze oriëntatie.

25 KONINKLIJK ORTHOPEDAGOGISCH CENTRUM ANTWERPEN

Van Schoonbekestraat 131 / 2018 Antwerpen

TRAM/BUS: 2-6-22-25-26-30-34

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Activiteiten: rondleidingen doorlopend; infostands over dovenonderwijs en dovencultuur i.s.m. Fevlado (federatie van Vlaamse dovenverenigingen) en Madosa (Antwerpse dovenclub)

Toegankelijk

Koca is een ondersteuningscentrum voor personen met communicatieve beperkingen. Doelgroepen zijn doven en slechthorenden en mensen met spraaktaalstoornissen, autismspectrumstoornissen en leerstoornissen. Het centrum beoogt de uitbouw van een uniek en kwaliteitsvol levensproject van elk individu. Hierbij zijn de ondersteuningsbehoeften van elk individu en zijn omgeving richtinggevend.

De maatschappij voor doofstommen – zoals het allemaal begon - werd op 1 januari 1835 opgericht om de doofstommen in de streek op te zoeken, hen behoorlijk onderwijs te geven en een handwerk aan te leren. In 1958 werden de reeds bestaande beroepsklassen officieel erkend. Naast de schoenmakerij, kleermakerij en tuinbouw begon men nu ook

met een afdeling diamantzagen. Tot 1854 besteedde het instituut haar leerlingen uit. Op dat moment begint men een echte school in een gehoord lokaal in de Schoytestraat. Sinds 1864 beschikt de maatschappij over een eigen centrum in de Van Schoonbekerstraat. Vanaf dan begint het instituut – als eerste in België - met een nieuwe leermethode: die van de toonspraak.

Het centrum is ondergebracht in het voormalige Emmaüshof dat dateert uit de zeventiende eeuw. Het zou in 1652 gebouwd zijn in opdracht van zijde- en tapijthandelaar Daniël Fourment, vader van Helena, de tweede echtgenote van Rubens. Het was een speelhof van 174 roeden (of zo'n 2500 vierkante meter) dat destijds aan de Emmaüslei lag. De eikenhouten poort dateert van 1652 en is hier een overblijfsel van. Boven de poort zijn in 1962 lauwerkransen aangebracht die de vroegere, storende benaming 'doofstommengesticht' vervangen.

Door het grote aantal leerlingen moest het gebouwencomplex meerdere malen vergroot en aangepast worden. Een eerste keer gebeurde dat in 1877, naar een ontwerp van E. Giffe. De inrichting had na de werkzaamheden drie van elkaar gescheiden lokalen, drie ruime slaapzalen met waskamers, een gymnastiekzaal, een grote speelzaal, een uitgestrekte speelplaats en werkplaatsen voor schoenmakers en kleermakers. Latere verbouwingen zijn van Ch. De Coster (1904), J. Bascourt (1907, 1931-32), J. Waterkeyn (1953, 1956-58) en J. Cols (1956-58).

Bij het begin van de eerste wereldoorlog kregen de leerlingen verlof, maar in het gebouw werd verder zorg verleend. Het werd gebruikt als hospitaal voor gewonde en zieke soldaten. In 1915 werden de lessen hervat, maar tijdens de tweede wereldoorlog deed het pand opnieuw dienst als hulphospitaal.

26 RESTAURATIEAFDELING ACADEMIE

Blindestraat 13 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 4-7-9-10-11-17-30-34-501-502

Openingsuren: van 10 tot 16 uur

Opengestelde delen: de lokalen van de Opleiding Conservatie en Restauratie

Activiteiten: gidsbeurten om het uur

Toegankelijk

Op deze plaats bevond zich sinds de tweede helft van de vijftiende eeuw het klooster van de Minderbroeders. Deze orde hield zich bezig met de armenzorg en het begraven van de armen in Antwerpen. De gastenkamers en het ziekenhuis lagen hier aan de Blindestraat. Onder

het Frans bewind werd het klooster geconfisqueerd. In 1802 werden hier de 'Ateliers de Bienfaissances' opgericht voor de tewerkstelling van ongeschoolde armen, die door de opheffing van de vele caritatieve kerkelijke instellingen in deze periode waren veroordeeld tot de bedelstaf. Zij werden tewerk gesteld in de tapijtfabriek of de strowerkplaats. Wie weigerde werd het recht op bijstand ontzegd. In 1870 werden de werkhuizen afgeschaft en de lokalen aan de Academie overgedragen. In de Blindestraat werd een nieuwbouw opgericht in neo-Vlaamse renaissancestijl naar ontwerp van Victor Durlot. Deze was bestemd voor de administratie van het Bureel van Weldadigheid en bestond uit vier vleugels rond een binnenplaats. Naast administratie waren ook een apotheek die dag en nacht geopend was en een consultatiedienst voorzien. Vier artsen, waaronder een homeopathische, hielden er consultatie.

In 1907 schonk schepen en oud-senator Arthur Van de Nest een geldbedrag voor de oprichting van een nieuw verzorgingsinstituut. Het 'Gesticht Arthur Van de Nest', ontworpen door Ferd. Dumond en E.J. Tyck, was actief in de bestrijding van tuberculose en de verbetering van de volksgezondheid. Ook hier zijn de gebouwen rond een centrale binnenplaats opgetrokken. Naast een wachtzaal, een raadplegingszaal, een bureel en een waskamer, was er ook een publiek badhuis ingericht. De gevel van het complex wordt gedecoreerd met vijf sgraffitopanelen met rankmotieven ontworpen door Paul Cauchie en een reliëf van de hand van beeldhouwer César Schroevens. Het toont drie vrouwenfiguren. De middelste met een spiegel en een kronkelende slang is het symbool van de geneeskunde. De rechtse figuur met kruiden in de hand staat voor de farmacologie. Het grote linkse reliëf stelt de hulp aan de hulpbehoevende zieke voor.

In 1931 wordt aan het complex het nieuwe gebouw 'Licht en Lucht' toegevoegd. Naast burelen waren er consultatiezalen, kleedhokjes, lokalen voor radioscopie, radiografie en radiotherapie voorzien. Achter de hoge ramen van het mansardedak bevond zich het lokaal voor heliotherapie. Het werd beurtelings gebruikt als solarium en gymruimte. Op het platte dak was een openluchtsolarium.

De oorspronkelijke functie van deze drie gebouwen ging in de loop der jaren verloren. Een gezondere bevolking zorgde ervoor dat de werking van het Instituut Van de Nest verschoof van tuberculosebestrijding naar de behandeling van andere luchtwegaandoeningen. In 1985 werden de gebouwen overgedragen aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten. Het Bureel van Weldadigheid was ondertussen opgegaan in de Commissie voor Openbare Onderstand. Het gebouw aan de Blindestraat werd aan de stad verhuurd. In 1995 kwamen ook

deze lokalen in handen van de Academie. De opleiding Conservatie/restauratie nam zijn intrek in de drie panden. Ze werden gebruikt voor de theoretische cursussen en de praktijklessen van kleine groepen studenten. Omdat hiervoor kleine ateliers volstonden, konden de waardevolle interieurs bewaard en gerestaureerd worden. Tijdens deze renovatie, die werd uitgevoerd in 2000-2002, kregen de gebouwen hun oorspronkelijke kwaliteiten terug terwijl ze tegelijkertijd aangepast werden tot functionele en eigentijdse restauratieateliers.

27 MILITAIR HOSPITAAL

Marialei 53/2 – Kruispunt Boomgaardlei / 2018 Antwerpen

TRAM/BUS: 8-14-21-30-32-34-501-502

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Activiteiten: werfbezoek; tentoonstelling project Groen Kwartier

Gedeeltelijk toegankelijk

Rond het einde van de achttiende eeuw veranderde de mentaliteit van de autoriteiten ten overstaan van zieke en gekwetste militairen. In plaats van ze te verzorgen in burgerlijke hospitalen, gaf men er de voorkeur aan krijgsgasthuizen op te richten. Vooral kloosters die aan het einde van het Oostenrijks bewind waren afgeschaft, kwamen in aanmerking als militair hospitaal. De noodzakelijke aanpassingen voor verzorging en sanitair waren zelfs voor die tijd soms zeer beperkt. De Franse Commissaris van de Republiek stelde in 1794 vast dat de Stad Antwerpen reeds in 1544 eigenaar was van het voormalige klooster van de jezuiten in de Prinsenstraat en eiste het op om het voornaamste militair hospitaal te worden.

Het Militair Hospitaal Prinsenstraat bleef in werking tot in 1910, maar al in de tweede helft van de negentiende eeuw voelde men de noodzaak om over een meer efficiënt ziekenhuis te beschikken. Enkel nieuwbouw kon aan alle verzuchtingen voldoen. Na tal van besprekingen werd besloten een nieuw krijgsgasthuis en een arsenaal te bouwen op het terrein van 'fortje IV', in Berchem. Het was een onderdeel van een gordel van zeven forten rond Antwerpen, die tussen 1852 en 1853 werd aangelegd. Met de aanleg van de Brialmontomwalling werden ze niet meer gebruikt en verschillende werden gesloopt, Fort IV in 1898. De oorspronkelijke contouren zijn in de site van het militaire ziekenhuis nog herkenbaar.

Het arsenaal en het ziekenhuis waren volledig van elkaar gescheiden. Het eerste had zijn toegang aan de Lange Leemstraat, de ingang van het hospitaal lag aan de Marialei. Het lintvormig kazernesgebouw van

het gasthuis (met dienstvertrekken, opslagplaatsen, verplegerskazerne, kantine, keuken, baden, wasserij en ontsmettingslokalen) vormde de scheiding. De gebouwen op de site werden opgetrokken tussen 1898 en het eerste decennium van de 20ste eeuw. Het arsenaal werd in 1907 in gebruik genomen; het hospitaal in 1911.

Het nieuwe hospitaal werd gebouwd met kennis van de geëvolueerde inzichten inzake hygiëne en besmetting. Het zalensysteem werd vervangen door paviljoenen, wat zowel een grote toevoer bood van verse lucht, als de mogelijkheid tot isolatie per behandelingssoort. De paviljoenen werden verbonden door lange gangen die praktisch alle ruimtes verbonden. Ook ondergronds bevond er zich een gangensysteem. De hoofdapotheek lag aan de 'militaire straat', het verlengde van de Marialei. Ze fungeerde als centrale apotheek voor het hele Belgische leger. Ook de woningen van de hoofdapotheeker, de onderdirecteur van het hospitaal, de hoofdgeneesheer-directeur en van enkele officieren waren hier gesitueerd. Aan de overkant van de straat bevond zich onder meer het klooster van de hospitaalzusters. De Augustinessen, reeds vanaf 1912 bij het militair gasthuis gevestigd, waren onlosmakelijk met de site verbonden. Ze beschikten er over een eigen kapel.

Het complex werd regelmatig verbouwd en uitgebreid. In 1960-1970 vonden de laatste verbouwingen plaats. Ze bestonden uit de bouw van de verbinding tussen het klooster en het hoofdgebouw aan de 'militaire straat', de realisatie van een nieuw paviljoen voor besmettelijke ziekten, de aanpassing van het chirurgisch complex en het vernieuwen van de inkom voor ambulances. In 1993 verdwenen de laatste patiënten uit het ziekenhuis. Het complex stond jarenlang leeg. In 1996 nam het Hoger Instituut voor Schone Kunsten zijn intrek in het arsenaal, maar in 2002 reeds beslisten ze om naar Gent te verhuizen. Het centrale gedeelte van de site, met onder andere de paviljoenen, gangen, kapel, klooster en de monumentale ingangspoort werd in 2004 beschermd als monument. Een jaar later schrijft het stadsbestuur een wedstrijd uit voor de herwaardering van het complex. Deze wordt gewonnen door projectontwikkelaars Wilma en Vanhaerents en architectenbureau Beel en Achtergael. Momenteel is men volop bezig met het omvormen van de site tot een nieuwe woonwijk met veel groen en open ruimte. De meest waardevolle gebouwen worden geherwaardeerd en aangevuld met lofts, appartementen, eengezinswoningen en sociale woningen.

28 TECHNICUM NOORD ANTWERPEN

Londenstraat 43 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 1-13-28-31-37-123-600-660-720-730-772

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Activiteiten: doorlopend rondleidingen

Toegankelijk

Op 16 mei 1898 richtte ingenieur Frédéric Belpaire, samen met een aantal andere welstellende Antwerpse katholieken, de ‘Société Anonyme Werkmanswelzijn’ op. De vereniging werd onder het beheer geplaatst van de Aalmoezeniers van de Arbeid. Deze katholieke congregatie was in 1894 in Seraing opgericht door Theofiel Reyn (1860-1941) en organiseerde vakonderwijs voor de jeugd en apostolaat onder de arbeiders. Het oprichten van logementshuizen, coöperatieven, informatiebureaus, vormingscentra en vakscholen kreeg navolging in andere steden zoals Antwerpen.

Nog datzelfde jaar (1898) gaf het Werkmanswelzijn de opdracht voor ‘la construction d’un bâtiment destiné à servir de Phalanstère et d’Hôtel pour les ouvriers’. Bedoeling was een gaarkeuken en wasgelegenheid aan de bieden aan dokwerkers, schippers en arbeiders en logement voor werkmensen voornamelijk uit de polderstreek, de Kempen en het Waasland, die vaak enkel in het weekend naar huis gingen. Op deze manier wilde men arbeiders weghouden uit private logementshuizen en cafés in de haven die dikwijls een kwalijke reputatie genoten.

Het complex strekte zich uit tussen de Londen- en August Michielsstraat en is een ontwerp van Edmond Leclef (1842-1902). De oudste vleugel, aan de oostzijde, was voltooid in 1900. Het bevatte naast het opvangtehuis of hotellerie voor havenarbeiders ook het klooster van de Aalmoezeniers van de Arbeid. Het ‘Gesellenverein’, een organisatie van jonge, katholieke en ongehuwde Duitse arbeiders die in Antwerpen vertoefden, vond er tot 1914 ook onderdak. In de feestzaal, de latere machinezaal, zorgden toneel- en turnkringen voor ontspanning, een zangkoor luisterde de kerkdiensten op. Het gehele gebouw was voltooid omstreeks 1911.

De gebouwen getuigen van de katholieke reactie op de industrialisatie en de weerslag ervan op brede lagen van de bevolking. Dit uit zich ook in de neogotische bouwstijl die typisch is voor vele religieuze gebouwen uit deze periode. ‘Een slank gebouw, hoog opschietend met zijn toren, daken, punten en hoeken die duidelijk afgelijnd zijn. Het brengt een vrolijke noot te midden van het gewriemel, zijn frisse rode baksteen splijt de eentonigheid van de stoffige omgeving en schijnt te lachen tegen de sombere hemel’. Zo lyrisch werd ‘La Métropole’ (21.03.1900) bij de beschrijving van het gebouw van die tijd.

In 1901 kocht 'Het Beste brood', een katholieke coöperatieve die zich bezig hield met 'alle nijverheden en instellingen nuttig tot de stoffelijke en zedelijke verbetering van de werkende klasse', twee percelen grond aan weerszijden van het Werkmanswelzijn. Zij richtten er hun hoofdgebouw, een directeurswoning, een wagenloods en stallen op in dezelfde stijl als de bestaande gebouwen.

In 1909 schakelde het Werkmanswelzijn onder impuls van de economische groei over op onderwijs. De 'Vlaamsche Vakschool voor Mekaniek, Scheepsbouw en Electriciteit' stond ook onder het bestuur van de Aalmoezeniers van de Arbeid. Deze laatsten kregen in 1923 de gebouwen van het Werkmanswelzijn dat zichzelf ontbond. Van 1936 tot 1942 voerden zij (voornamelijk binnenin het gebouw) veranderingen uit, naar een ontwerp van de Oostendse architect Auguste Rayée. Uit deze periode (1939) dateert onder andere de kapel van de school. Ze werd ingericht in de voormalige werkplaats scheepsbouw. De halfronde apsis is versierd met een fresco van de hand van G. Stoffels. Het smeedwerk en de biechtstoelen werden ontworpen door José Van den Broeck, die ook de beelden van Jozef en Maria kapte. Het smeedwerk werd uitgevoerd door de leraars van de school.

29 LA RIVA, VOORMALIGE SCHUILPLAATS VOOR HAVENWERKLIEDEN

Londenstraat 52 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 1-13-28-31-37-123-600-660-720-730-772

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Niet toegankelijk

De Schuilplaats voor havenwerklieden werd in 1908 opgericht onder impuls van het stadsbestuur. Het was de liberale tegenhanger en concurrent van het katholieke Werkmanswelzijn aan de overkant van de straat. De oprichting van gaarkeukens was één van de maatregelen die werden genomen om het lot van de havenarbeiders te verbeteren. Tot in de tweede helft van de negentiende eeuw moest de dokwerker zijn schaftmaaltijd in openlucht nuttigen, wat bij koud of nat weer geen pretje was.

Voor de opening van de eerste gaarkeuken in 1853 werd door de 'Maatschappij tot uitdeling van economische soep' aan het 'Kookhuis' van het kleine bassin tegen 10 centiemmen per liter soep verkocht. In 1862 werd in de kelders van het Oosterhuis een ruimte voorzien waar dokwerkers konden schuilen. Omdat het comfort hier toch ver te zoeken was, richtte men op verschillende locaties meer aangepaste

gebouwen in. De ‘Donkere Hoek’, op de kruising van de Londenstraat en de Entrepokaai, was daar één van. Hier kon de havenarbeider zijn boterhammen opeten, een gratis stortbad nemen en zijn kleren laten drogen. Koffie, thee en soep waren voorhanden. Meegebracht voedsel kon kosteloos worden opgewarmd.

Het ontwerp van het gebouw is van bouwmeesters J. Van Asperen en A. Van Mechelen. Het vrijstaande pand is opgetrokken in een hybride eclectische stijl. Door het gebruik van puntgevels, luchtbogen en torentjes (de traptoren en een monumentale schouw) heeft het gebouw kerkallures. De gele baksteen is verlevendigd met lichtere baksteen en natuursteen. De grote zaal van het interieur was ingericht met vaste tafels en stoelen. Op de muren waren levensbeschouwelijke spreuken geschilderd.

Nadat het gebouw zijn functie als schuilplaats had verloren, werd het pand in 1961 verhuurd aan de Belgische transportarbeidersbond. Nadien stond het jarenlang leeg en in 2000 werd het gebouw verkocht aan enkele ondernemers. Zij renoveerden het pand. De verdwenen mozaïekvloer werd volledig terug in marmer gekapt en de beschadigde bloemvormen in het plafond werden opnieuw gegoten. De kelders werden volledig onderkruipt, en de elektrische installatie vernieuwd. In de grote halvormige ruimte werd een mezzanine aangebracht om de zaal geschikt te maken voor haar nieuwe functie.

30 WOON- EN ZORGCENTRUM SINT-ANNA

Floralienlaan 400 / 2600 Berchem

TRAM/BUS: 32-33-190-195-196-197-297

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Activiteiten: rondleidingen vanaf 10.30 uur om het uur; tentoonstelling: ‘(her) ontdek je stad’ (reminiscentie tour: het oude en nieuwe gerechtsgebouw, het theaterplein, de vernieuwingen in de stad. Het roept leuke herinneringen op voor oudere mensen die er mee op verhaal kunnen komen)

Toegankelijk

Het rust- en verzorgingstehuis Sint-Anna gaat terug op het gods-, gast- en wezenhuis Sint-Maria dat in 1855 op de hoek van de Grotesteenweg en de Koninklijke Laan was gelegen. Er werden bejaarden, wezen en zieken opgevangen. In 1894 wou men voor de ziekenzorg een afzonderlijk hospitaal bouwen: het Sint-Mariaziekenhuis. In 1903 kregen de Burgerlijke Godshuizen van Berchem hiervoor de toelating. In 1907 werd het nieuwe ziekenhuis in de Vredestraat geopend. Er waren aparte afdelingen voor geneeskunde, heelkunde en besmettelijke ziekten.

Het Sint-Mariagasthuis aan de Grote Steenweg bleef in dienst voor de opvang van bejaarden en wezen tot de oprichting van het rust- en verzorgingstehuis Sint-Anna tussen 1922 en 1925. Deze nieuwe instelling was ingericht om zowel bejaarden als weeskinderen, vondelingen en verlaten kinderen op te vangen. Zowel meisjes als jongens vonden er onderdak. Sinds 1942 richt de instelling zich enkel nog op bejaarden. De verzorging gebeurde er door zusters maricolen-franciscanessen, bijgestaan door leken.

Het ontwerp is van de hand van J. De Vroey en Ch. De Roeck. Beide waren lokale architecten. Ch. De Roeck was op dat moment gemeentelijk architect van Berchem.

Jan De Vroey was leraar aan de tekenschool van Berchem. Tot zijn belangrijkste bouwwerken behoren het Hotel Wagner aan de Frankrijklei, de Banque du Crédit Anversois aan de Lange Gasthuisstraat en de Sint-Hubertuskerk in Berchem. Naast architect was De Vroey ook politiek actief. Aanvankelijk was hij plaatsvervangend lid van de provincieraad, maar tussen 1919-21 zetelde hij ook effectief.

Het complex werd verschillende malen uitgebreid en aangepast, in de jaren 1959, 1967-73, 1983 en 1985. Tussen 1988 en 1992 werd het hele complex aangepakt en ingericht tot wat we vandaag het RVT Sint-Anna noemen. Sinds 2009 maakt dit rust- en verzorgingstehuis deel uit van het Zorgbedrijf, een dochteronderneming van het OCMW van Antwerpen.

Het is een symmetrisch complex in neotraditionele stijl. De centrale, neogotische kapel wordt geflankeerd door vleugels in bak- en zandsteen. Oorspronkelijk bestonden die uit twee bouwlagen en een zadeldak, maar dat laatste werd vervangen door een bijkomende verdieping. Na de eerste wereldoorlog twijfelden heel wat architecten aan de te volgen weg: meegaan met het internationaal modernisme of terugrijpen naar de traditie. De architecten waren geschoold in de traditionalistische en klassieke architectuur en velen bleven, zoals hier, deze richting trouw. Bovendien was de stijl geliefd bij opdrachtgevers in behoudsgezinde kringen.

31 INSTITUUTVOORTROPISCHEGENEESKUNDE – HOOFDGEBOUW

Nationalestraat 155 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 2-3-4-5-8-15-22-25-26

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Opengestelde delen: inkomhal, leslokalen, zaal Broden en tuin

Activiteiten: gidsbeurten doorlopend

Toegankelijk via aparte ingang (wel eerst aanmelden aan hoofdingang)

De 'School voor Tropenziekten' werd in 1906 in Brussel opgericht. Destijds bestond de taak van deze instelling erin artsen en verpleegkundigen voor te bereiden op hun werk in Afrika. Ondertussen is het Instituut voor Tropische Geneeskunde uitgegroeid tot een internationale instelling voor wetenschappelijk onderzoek en postuniversitair onderwijs voor tropische geneeskunde en gezondheidszorg in ontwikkelingslanden.

In 1933 verhuisde de instelling naar de Antwerpse Nationalestraat, een locatie nabij de toenmalige Congodokken. De wedstrijd voor de oprichting van de nieuwe gebouwen werd in 1924 gewonnen door de jonge, Brusselse architecten Marcel Spittaël en Paul Le Bon. De eerste steen werd gelegd in 1925, maar omwille van budgettaire redenen en de uitbreiding van het bouwprogramma kon het complex pas in 1933 ingehuldigd worden.

Drie afzonderlijke gebouwen, één voor algemene diensten, één voor onderzoek en een ziekenhuis, vormen een axiaal geordend, symmetrisch grondplan. De directeurswoning staat los van deze drie gebouwen. De centrale vleugel met het operatiekwartier kreeg in 1965 een extra verdieping naar een ontwerp van L. Stynen. Van 1975 tot 1985 werd de centrale vleugel verbouwd en was er een tweede verhoging door architectenbureau P. Storme en J. Van Ranst, waarmee de bibliotheek naar de nieuwe dakverdieping verhuisde. Het geheel werd vrijstaand binnen een aangelegde, omheinde tuin ingeplant. Een voor die tijd vernieuwend stedenbouwkundig concept.

Het sobere art decogebouw in arduin en gele baksteen komt robuust en monumentaal over, maar is tegelijk verfijnd gedecoreerd en tot in de kleinste details afgewerkt. Ramen in verschillende vormen, erkers, pilasters en speklagen verlevendigen de vrij vlakke gevels. Het art deco-interieur van de voorbouw aan de Nationalestraat is grotendeels bewaard in zijn oorspronkelijke staat. Prestigieus zijn de leeszaal, de bibliotheek en de monumentale trappenhal waar de decoratie bestaat uit lambriseringen in verschillende houtsoorten, brede trappen in zwarte en grijze marmer, sobere vertinde trapleuningen en Afrikaanse muurschilderingen van de hand van Allard Ollivier, afkomstig van de wereldtentoonstelling van 1930. Zij stellen mensen, landschappen en scènes voor uit het Midden-Afrika van de jaren '20.

Het gebouw werd destijds in de architectuurtijdschriften geprezen omwille van de perfecte afwerking en de technische uitrusting. Voorbeelden zijn de driedelige schuifvensters, de verwarmingsinstallatie, de verwarmde handdoekdragers in de kliniekkamers en de klimaatregeling. Het gerecycleerde water van de vijver werd gebruikt om de lucht-

toevoer in het gebouw op een constante vochtigheidsgraad te houden. Achter het decoratieve rooster van de waterval werd door een grote ventilator de lucht naar binnen gezogen en in de luchttoevoerpijpen geblazen.

De tuin met zijn vijvers, fontein en spel van hagen en paden is uniek in zijn soort. Enkel in Brussel vindt men een vergelijkbare 'sunken garden' (verzonken tuin). De strakke, symmetrische vormgeving sluit aan bij het architecturaal concept van de gebouwen. Kenmerkend zijn de geometrische vijvers, fontein en gazons die strak afgeboord worden met bebloemde stapelmuren, rechte paden, strakke goudgele hagen en leibomen. Naast het decoratieve aspect had de tuin ook een praktisch nut. Zo zorgde de waterpartij rechtstreeks voor de luchtbevochtiging in de kamers. Aan de zijde van de Sint-Rochusstraat zijn de tuinaanleg en het smeedijzeren hek verdwenen.

32 INSTITUUT VOOR TROPISCHE GENEESKUNDE - CAMPUS ROCHUS, VOORMALIG KAPUCINESSENKLOOSTER

Sint-Rochusstraat 43-45 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 2-3-4-5-8-15-22-25-26

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Activiteiten: gidsbeurten doorlopend

Toegankelijk

Momenteel maakt het voormalig klooster deel uit van het Instituut voor Tropische Geneeskunde. Zij maakten er een school voor de volksgezondheid van. In het najaar van 1906 ging in de 'School voor Tropische Geneeskunde' in Brussel de eerste specialisatiecursus voor tropenartsen van start. In 1934 verhuisde het ITG naar het complex in de Nationalestaat in Antwerpen, dicht bij de toenmalige Congodokken. Na de dekolonisatie groeide het ITG uit tot een wereldwijd toonaangevende instelling voor onderwijs, onderzoek en expertise in de tropische geneeskunde en volksgezondheid. In 2001 was het ITG op zoek naar uitbreidingsmogelijkheden in de onmiddellijke omgeving. Dit voormalig klooster, dat op dat ogenblik te koop werd aangeboden, bood een buitenkans.

Aanvankelijk werd het complex in de Sint-Rochusstraat bewoond door kartuizers. Sedert 1619 bewoonden zij een pand op de hoek van de Sint-Rochus- en Begijnenstraat. In 162 kochten zij twee aanpalende raamhoven waarop zij eerst een kapel en later ook een klooster bouw-

den. In 1639 waren de individuele huisjes rondom een gemeenschappelijke tuin voltooid. Hier konden de monniken, zoals hun kloosterregel voorschrijft, in afzondering leven. Deze kluizen werden in 1855 afgebroken voor de bouw van de gevangenis. In 1660 begon de bouw van de gemeenschappelijk vertrekken, zoals de kapittelzaal en het gastenverblijf. Van 1673 tot 1677 werd gewerkt aan de bouw van een kerk.

Na 1783, met de afschaffing van de contemplatieve kloosters door Jozef II, dienden de gebouwen eerst als kazerne en later als suikerraffinaderij. In 1835 verhuisden de kapucinessen van de Schermerstraat naar deze locatie. De gebouwen moeten toen in erg slechte staat geweest zijn en de zusters hebben er heel wat aanpassingswerken aan uitgevoerd.

De huidige gebouwen dateren voornamelijk uit de periode 1660 tot 1677 en bestaan uit de gemeenschappelijke vertrekken en de kerk. In 2001 werden ze aangekocht door het Instituut voor Tropische Geneeskunde. Van 2004 tot 2006 werden renovatiewerken uitgevoerd. De kerk werd in twee verdeeld door een verdieping in te brengen. De ruimten fungeren als auditorium. De voormalige kloosterzalen, gangen en cellen worden gebruikt als leslokalen, burelen en vergaderruimten. De campus kreeg de naam Sint-Rochus, zowel verwijzend naar de locatie als naar de patroonheilige van de pestlijders en de besmettelijke zieken.

33 BONDSGEBOUW GEZINSBOND

Schermerstraat 32 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 1-7-8-9-12-13-23-24-290-500

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Activiteiten: voorstelling van de historiek en de diverse diensten van de Bond aan de hand van foto's, affiches en publicaties

Toegankelijk

Het gebouw waar de Gezinsbond Gewest Antwerpen vandaag is gehuisvest was oorspronkelijk een herenwoning opgetrokken voor dokter August Fierens. Deze woning werd opgericht in 1912 naar een ontwerp van architect Louis De Vooght. De gevel is volledig opgetrokken in natuursteen. Het gelijkvloers in blauwe hardsteen met bossages. De bovenbouw met drie verdiepingen in witte Savonièresteen. Op de eerste verdieping bekroont een sierlijk balkon een driezijdige erker of loggia. De bekleding in witte steen wordt ter hoogte van de dorpels en de boogconstructie boven de ramen doorbroken door lijsten in blauwe steen. De gevel werd in 1998 gereinigd, waardoor de kleuren en de structuren weer volledig tot hun recht komen. Voor de inrichting en de

afwerking van het interieur deed dokter Fierens beroep op architect Flor Van Reeth. Naar zijn ontwerp werden onder meer de inkomhal en de lokalen op de eerste verdieping, de eigenlijke woonverdieping, uitgevoerd.

In 1975 werd het gebouw aangekocht door de 'Bond van Grote en van Jonge Gezinnen', de huidige 'Gezinsbond', als verenigingsgebouw voor het Gewest Antwerpen, dat meer dan 50 plaatselijke afdelingen groepeerde. De Gezinsbond biedt alle mogelijke ondersteuning aan gezinnen. Dit gaat van rechtstreekse tegemoetkomingen, bijvoorbeeld via het Vlaams Woningfonds, tot eigen dienstverlening zoals de organisatie van kinderopvang, vorming en allerlei vormen van animatie zoals de organisatie van gezinsvakanties. De Bond biedt ook sociaal-juridische hulp: men kan er bijvoorbeeld terecht met vragen over rechten als huurder of werknemer en werkloosheidsuitkeringen. Verder beschikt de Bond over een consultatiebureau voor levens- en gezinsvragen.

Voor de diverse diensten van de Gezinsbond, voor de noodzakelijke vergaderruimten en ook omwille van de brandveiligheid werden in 1983 verbouwingswerken uitgevoerd. Zo kwam er onder meer een lift en een vergaderzaal op de derde verdieping. Door deze werken gingen jammer genoeg enkele waardevolle elementen van het interieur verloren, zoals de sierlijke houten trap. Toch is men er in geslaagd om veel van de originele toestand te behouden, zodat het gebouw tot op heden de oorspronkelijke sfeer van de meesterwoning weergeeft.

ACTIVITEITEN

34 HEEMKUNDIGE KRING TURNINUM

Koraalplaats - Lakkorslei / 2100 Deurne

TRAM/BUS:10-21-33-410-411-412-414

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Activiteiten: korte wandelingen naar St.-Fredegandus om 11, 13.30, 14.30 en 16 uur of naargelang de aanwezigen - vertrek is steeds aan het Volksmuseum

Gedeeltelijk toegankelijk

In deze oude kempische dorpswoningen en oude wagensmidse, te midden van de oorspronkelijke dorpskern van Deurne, vormt het museum het levend geheugen van deze gemeenschap. Het evocert het leven en werk van de loonarbeider in de voorbije twee eeuwen. De woning is een getrouwe reconstructie van een werkmanswoning, zoals die er omstreeks Wereldoorlog I uitzag. Daarnaast roepen een herbouwd 'café coiffeur', een wagensmidse, een verfwinkel-drogisterij en het atelier van een meesterschilder-decorateur de tijdsgeest op. In de oorlogskamer ontdek je relieken uit beide wereldoorlogen. Op de smidsezolder herinneren gereedschappen aan verdwenen beroepen als dat van de steenkappers, de stratenmakers, de dokwerkers, de 'zakkenwijven' en de schoen- en klompenmakers. In een kleine tentoonstelling wordt aandacht besteed aan de etuimakerij of gainerie en de asbestweverij die met de vestigingen van Gainerie d'Anvers Van Camp en de Usine de l'Amiante et du Caoutchouc in Deurne vertegenwoordigd waren. Ook een diamantwerkplaats werd onlangs open gesteld naar het model van de tientallen werkhuisjes die Deurne rond 1920 telde.

Speciale aandacht gaat tijdens deze Open Monumentendag uit naar de zorg voor de doden en voor het funerair erfgoed. Turninum vzw heeft immers een voortrekkersrol gespeeld bij de bescherming van het Sint-Fredeganduskerkhof, die in 1976 een feit werd. Ook bij de omvorming van het oude kerkhof tot een begraafpark - het eerste met die benaming in Europa - was Turninum vzw nauw betrokken. Het parklandschap bevat een ruime selectie funerair erfgoed daterend van voor 1965 en een symbolische verwijzing naar oude begraafrituelen. Aansluitend vind men het beschermde gedeelte en de oude parochiekerk uit de eerste helft van de zeventiende eeuw.

De zorg voor het aanwezige patrimonium is voor Turninum vzw van primordiaal belang. Naast diefstal en vandalisme spelen een heel aantal ander invloeden een belangrijke rol in de degradatie van het patrimonium. De zure atmosfeer zorgt er bijvoorbeeld voor dat de marmeren gedenkplaten 'versuikeren' en uit elkaar vallen. Daarnaast zijn in de loop der jaren heel wat monumenten onstabiel geworden. Wanneer zij omvallen breken vaak de stèles waarbij vaak ook andere decoratieve elementen beschadigd worden.

Turninum wil daarom deze dag extra aandacht trekken op de noodzakelijke 'zorg' voor dit erfgoed. Op de binnenkoer van het volksmuseum worden een verzameling stenen grafdecoraties waaronder vazen en bloembakken in arduin, naamplaten in marmer en stenen grafkruisen tentoongesteld. Aansluitend wordt in de museumkelder de oude begraafplaats in herinnering gebracht en een collectie porseleinportretten van verdwenen monumenten getoond. Turninum betreft hier ook een steenkapper bij die demonstraties en uitleg geeft over het vakgebied. Het gereedschap van de steenkappers van weleer staan op de smidsezolder van het museum tentoongesteld.

35 STEDELIJK INFORMATIECENTRUM ARCHEOLOGIE EN MONUMENTENZORG MERCATOR ORTELIUS

Kloosterstraat 15 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 4-8-22-25-26

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Activiteiten: tentoonstelling 'Een tweede leven'

Toegankelijk

In de loop van de geschiedenis werd op verschillende manieren met de dood omgegaan. In de negentiende eeuw werd de dood voornamelijk gezien als een onafwendbaar en vooral pijnlijk afscheid. Graven groeiden uit tot monumenten waarmee men de dierbare overledene wilde herinneren en die, vaak op pathetische wijze, uitdrukking gaven aan het verdriet van de nabestaanden. Deze houding ligt aan de basis van onze moderne begraafplaatsen waar we nog veel van deze monumenten kunnen zien.

In de twintigste eeuw is de houding ten opzichte van de dood fundamenteel gewijzigd. De dood wordt meer en meer verdrongen en graven getuigen veel minder van de persoonlijke gevoelens van de nabestaanden. In tegenstelling tot de geïndividualiseerde monumenten van vroeger zijn het veelal serieproducten geworden. Daarnaast kenden crematie en uitstrooiing meer en meer ingang.

In 1971 werd de eeuwigdurende concessie afgeschaft waardoor heel wat grafmonumenten dreigden te verdwijnen. Begraafplaatsen gingen hierdoor meer en meer aandacht krijgen. Vandaag zijn naast bescherming bruikleen en peterschap middelen om dit unieke patrimonium te vrijwaren.

In de tentoonstelling 'Een tweede leven' wordt aandacht besteed aan de zorg voor de doden en funerair erfgoed. Als burger kan men een bestaand grafmonument in bruikleen nemen om er stoffelijke overschotten of een asurne in te begraven. Organisaties, privé-personen of groepen kunnen het peterschap over een grafmonument verwerven en verbinden zich er in ruil toe het te restaureren en te onderhouden.

36 JEF MONUMENT

FotoMuseum, Waalse kaai 47 / 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 8-23-30-34-295

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Activiteiten: doorlopend workshops van 11 tot 17 uur; wandelingen

Workshops JEF moNument

JEF moNument, het fotoproject van Open Monumentendag en het FotoMuseum Provincie Antwerpen is aan zijn tweede editie toe. (JEF is de jongerenwerking van het museum.) De opdracht voor de deelnemers is duidelijk: neem een monument van jouw keuze of een stukje ervan in het vizier en maak er een onvergetelijke foto van! Zo willen de organisatoren kinderen en jongeren kennis laten maken met de open monumenten van Vlaanderen. In het kader van dit project organiseert het FoMu gratis workshops voor jongeren en gezinnen met kinderen. Neem je fototoestel mee, leer snel enkele tips en tricks van professionele fotografen en trek daarna de stad in voor jouw ultieme JEF moNument-foto!

Meer info over het project op www.openmonumenten.be en www.fotomuseum.be

Wandeling: JEF moNument

De stad Antwerpen werkte voor JEF moNument twee verschillende routes uit. Na de workshop in het FotoMuseum kan je via deze wandelingen kennis maken met de Antwerpse zorgmonumenten en deze op een originele manier in beeld brengen. De routebeschrijvingen met leuke info over de monumenten zijn tijdens de Open Monumentendag zelf verkrijgbaar in het FotoMuseum en op de startplaatsen. Je vindt deze beschrijvingen ook op www.openmonumenten.be of www.fotomuseum.be, zo kan je ook na Open Monumentendag op pad trekken.

Startplaats

route 1: Zuiderpershuis, Waalse kaai 15

route 2: Noorse Zeemanskerk, Italiëlei 8

37 PROVINCIAAL INSTITUUT SINT-GODELIEVE – CAMPUS RIVIERENHOF

Turnhoutsebaan 250 / 2100 Deurne

TRAM/BUS: 10-19-410-411-412

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Niet toegankelijk

In 1892 stichtte de provinciale landbouwmaatschappij een beroepsschool voor de opleiding van jonge landbouwers. Deze school, eerst gevestigd in Boechout, werd in 1921 overgenomen door het provinciebestuur. De meisjesafdeling werd overgebracht naar het Rivierenhof, waar ze tijdelijk onderdak kreeg in de zogenaamde 'villa Cogels'. De school werd ook omgedoopt tot 'provinciale landbouw- en huishoudschool'. De meisjes volgden er een tweejarige opleiding met vakken als koken, snit- en naad, opleggen van conserven, melkerij en kaasmakerij, verpleegkunde en zelfs burgerrecht.

Onmiddellijk werd ook aan architect Pol Berger de opdracht gegeven om een nieuw schoolgebouw op te richten. De bouwwerken werden uitgevoerd in 1923-24. Bij de opening kon de provincie uitpakken met de best uitgeruste landbouw- en huishoudschool van het land, met aangepaste leslokalen en een inrichting die rekening hield met de moderne eisen op vlak van hygiëne. In het Rivierenhof, nabij de school, kwam een pittoreske bijenkas en een paviljoen voor pluimvee. Het hoofdgebouw zelf, in een art deco getinte architectuur, heeft met zijn hoge pannendaken en klokkentorentje een vrij landelijk karakter. Vandaag is het gebouw in gebruik door de leerlingen van de eerste graad van de studiegebieden mode en kunst van het Provinciaal Instituut Sint-Godelieve.

In het plannenarchief van architect Berger, bewaard in de Archives d'Architecture Moderne in Brussel, zitten talloze fraaie tekeningen voor de provinciale Landbouwscholen in Stabroek en Deurne. Het fotoarchief van de dienst Erfgoed van het provinciebestuur bezit talloze sfeervolle foto's van de lessen zelf. Op de Open Monumentendag kan u een presentatie van dit materiaal bezoeken. Een brochure over Pol Berger en de huishoudschool brengt het historische verhaal.

38 RONDELEIDINGEN BEGRAAFPLAATS SCHOONSELHOF

Domein Schoonselhof, Krijgsbaan / 2610 Wilrijk

Activiteiten: fototentoonstelling; rondleidingen om 11 en om 14 uur (afspraak aan de hoofdingang), maximum 25 personen, reserveren via de dienst monumenten- en welstandszorg, tel. 03 201 94 30 of monumenten zorg@stad.antwerpen.be

In 1911 werd het domein Het Schoonsel aangekocht door het stadsbestuur om ingericht te worden als parkbegraafplaats. Het moest een antwoord bieden op het decreet van 26 juni 1784 uitgevaardigd door Jozef II, waarin begraafplaatsen binnen de stadsmuren verboden werden omwille van hygiënische redenen. Het originele ontwerp uit 1912 van de architecten Janlet en Schmitz werd in 1916 aangepast door stadsbouwmeester Alexis Van Mechelen en in 1919 uiteindelijk gefinaliseerd door zijn opvolger Emiel Van Averbeke. Dat het park zou uitgroeien tot een groene oase van rust, met statige lanen, brede grachten en ruime perken, stond voor de ontwerpers centraal. Dankzij de uitstraling van het park met het kasteel er centraal in gelegen, oefende de begraafplaats een grote aantrekkingskracht uit op de gegoede klassen. De rijkdom die men tijdens het leven had vergaard wou men ook na de dood tonen. Dit heeft geleid tot grafmonumenten uitgewerkt als ware kunstwerken, met oog voor detail, symboliek, materiaalkeuze en inplanting. Doorheen de jaren groeide het Schoonselhof uit tot een staalkaart van 19de en 20ste eeuwse grafmonumenten. Ze bieden een overzicht van funeraire symboliek, overtuigingen en stijlkenmerken. Het domein laat zich lezen als een openluchtmuseum waarbij men, wandelend over de 80 hectare dat het groot is, het Antwerps funerair erfgoed langs zich heen ziet passeren.

De grafmonumenten hebben een grote erfgoedwaarde en verdienen speciale aandacht om hun behoud voor de toekomst te verzekeren. In een tentoonstelling wordt duidelijk gemaakt hoe men via herbestemming een grafmonument (op alle stedelijke begraafplaatsen) een tweede leven kan bezorgen. Daarnaast is er een fototentoonstelling te bezichtigen van fotografe Mieke Versées. Er worden twee rondleidingen georganiseerd op het domein Schoonselhof, waarin men stil staat bij de ontstaansgeschiedenis van de begraafplaats, oog heeft voor symboliek, het verhaal vertelt van enkele interessante personen die er begraven liggen en een blik werpt op prachtige grafmonumenten.

39 WANDELEN MET ANTWERPEN AVERECHTS

De zorg voor de sociaal en fysiek zwakkere neemt bijzonder uiteenlopende vormen aan. Dat gaat van het ‘verzorgen’ van personeel door de ‘patron’ uit puur commerciële overwegingen, over het helpen van bedelaars en daklozen om criminaliteit in te dijken, tot het bijstaan van zieken om religieuze en levensbeschouwelijke redenen.

Antwerpen Averechts gaat tijdens de Monumentendag op zoek naar sporen van Antwerpse zorgarchitectuur uit de twee voorbije eeuwen.

De Stuivenbergwijk: 19de-eeuws werkmansparadijs?

De Stuivenbergwijk – thuishaven voor inwijkelingen en dokwerkers – kwam in de 19de eeuw tot stand door de explosieve groei van de haven. Nergens in Antwerpen vindt men zo’n uitgebreide waaier aan zorgvoorzieningen voor de ‘kleine man’.

We starten bij het Stuivenbergziekenhuis, met zijn merkwaardige layout van acht ronde zalen. Het ziekenhuis, dat in 1885 de deuren opende, haalde zijn inspiratie grotendeels bij de fameuze ‘super nurse’ Florence Nightingale.

Wat verder staan de eerste sociale woningen van Vlaanderen. De betuttelende straatnamen in dit werkmansparadijs – Matigheidstraat, Weldadigheidstraat – spreken boekdelen...

In de Veldstraat is de beschermd en gerenoveerde art deco ‘tempel van het propre lichaam’ sinds kort aan een tweede leven begonnen als baden- en zwembadcomplex.

Op onze wandeling ontmoeten we nog meer instellingen uit de 19de en 20ste eeuw die allemaal op een of andere manier instonden voor het algemene welzijn: een oud badhuis, een prachtig gerestaureerde brandweerkazerne uit 1912 en de gerenoveerde watertorens aan de kop van het nieuwe stadspark Spoor Noord. Een passend eindpunt voor deze ‘zorgwandeling’, want Spoor Noord zorgt in belangrijke mate voor een verhoogde leef- en woonkwaliteit in het Stuivenberg van de 21ste eeuw.

Vertrekpunt: ingang Stuivenbergziekenhuis, Lange Beeldekensstraat
TRAM/BUS: 3-5-6-23-30-34

Duur wandeling: ongeveer 1,5 uur

Vertrekuren: 11u, 13u en 15u

Reservatie noodzakelijk: tel. 03 260 39 39 of via
secretariaat@antwerpenaverechts.be

De Kielwijk: reuzenprojecten voor de kleine man

Dit wordt een tijdreis naar het midden van vorige eeuw, toen 'rode' en katholieke beleidsmakers met elkaar wedijverden in hun zorg voor de Antwerpse werkmens.

Een wandeling op het Kiel presenteert de bezoeker een indrukwekkende staalkaart van sociale wooncomplexen uit de 20ste eeuw.

We starten met een modernistisch juweeltje van volksverheffing uit 1963: 'de Nova'. Oorspronkelijk gebouwd als het allereerste bibliotheekfiliaal in Antwerpen, vandaag een onderdak voor alle Kielse verenigingen. De interieurs van de Nova behoren tot de best bewaarde architectuurgeheimen in 't stad.

Naast de Nova ligt hét monument van sociale woningbouw: de 'potenblokken' van architect-enfant terrible Renaat Braem. Een puzzel uit de fifties, met negen woontorens in zigzag formatie. Lange tijd verguisd, nu aan een deugddoende revaluatie toe.

Onze wandeling eindigt in de traphallen van nóg een andere mijlpaal op het 'sociale' Kiel: de woontorens van architect Jos -boerentoren-Smolderen.

Vertrekpunt: ontmoetingscentrum 'Nova', Schijfstraat 105, 2020
Antwerpen
TRAM/BUS: 1-4-13-24-290-295
Duur wandeling: ongeveer 1,5 uur
Vertrekuren: 11u, 13u, 15u
Reservatie noodzakelijk: tel. 03 260 39 39 of via
secretariaat@antwerpenaverechts.be

40 PAROCHIEKERK HEILIGE GEEST

Mechelsesteenweg 133 / 2018 Antwerpen

TRAM/BUS: 7-8-17-31-190-195-196-197-297

Openingsuren: van 11.30 tot 16 uur

Activiteiten: tentoonstelling 'schatten van de parochie'; muzikaal intermezzo door de CHORALE CAECILIA o.l.v. Paul Dinneweth. Om 13.30u., 14.30u. en 15.30u. brengen zij met orgelbegeleiding voor u enkele pareltjes uit de koormuziek.

Toegankelijk

Om de parochies Sint-Laurentius (Markgravelei) en Sint-Jozef (Loosplaats) te ontlasten werd in 1908 door Kardinaal Mercier beslist dat er een nieuwe parochie zou komen in de buurt van de Mechelsesteenweg. In 1908 werden de panden aan de Mechelsesteenweg 131 en 133, respectievelijk een woning en winkel, aangekocht met het doel er een voorlopige kerk van te maken. In 1909 werd de hier gestichte parochie erkend en canoniek opgericht door Kardinaal Mercier. Als pastoor werd de eerwaarde heer Peeters aangesteld. Hij moest ervoor zorgen dat hier een noodkerk werd ingericht, een definitieve kerk werd ontworpen en gefinancierd en voorwerpen voor de eredienst werden aangeschaft. Dit laatste lukte via schenkingen van onder andere kelken, cibories en een zilveren monstrans.

Vanaf 1910 werd er gedacht aan de bouw van een definitieve kerk. Architect Jos Evrard had een ontwerp gemaakt, maar door het uitbreken van de oorlog werden de plannen gedwarsboomd. Pas in 1919 kwamen er nieuwe ontwerpen en in 1924 begon men met de bouw. Eind 1930 was de ruwbouw van de huidige kerk klaar. Ondertussen bestaat de parochie dus honderd jaar en de kerk zelf vijfenzeventig. Onlangs werden de restauratiewerken aan het gebouw voltooid.

'100 jaar Zorg tijdens 100 jaar Parochie en 75 jaar kerk

Een moment om stil te staan. In al die jaren ... een hele evolutie!

De noden van vandaag zijn die van gisteren niet. Er stellen zich nieuwe vragen en er bieden zich nieuwe mogelijkheden aan. Het jubileumjaar van de H. Geest Parochie te Antwerpen zal tijdens Open Monumentendag met haar tentoonstelling 'Schatten van de parochie. Materiële schatten en schatten van mensen', een belangrijke bijdrage leveren aan het motto, zorg! Het gaat over schatten die toen en nu, materieel en humaan, de zorg voor de buurt en de inwoners duidelijk maakt.

41 THE DOWNWARD SPIRAL

tKwartier, Keistraat 11, 2000 Antwerpen

TRAM/BUS: 4-7-9-17-30-34-501-502

Reservatie vereist!

Reserveren voor 7 september, 0475 28 66 10, eline@tkwartier.be

De monoloog is gepland om 15 uur, de deuren gaan open om 14 uur. Indien er veel reservaties binnenlopen, is een extra voorstelling mogelijk.

Toegankelijk

‘Het is ver van huis, over groene velden ga ik, tussen bomen over sporen, en sta stil. Ik ben er. Nu al?’

Actrice Emilie Vloeberghs speelt The Downward Spiral. Zelf aan de piano, bijgestaan door Tom Aerts aan de gitaar en Jurgen Simons aan de bas, vertelt en beleeft Emilie het verhaal over volwassenwording. En de psychische moeilijkheden die op de weg liggen.

Met haar moeder in een instelling en een afwezige vader zet de neerwaartse spiraal zich in. Het pad is lang, vol valkuilen en de keuzes zijn moeilijk.

Deze theatermonoloog met live muziek gaat over de psychische aftakeling van een jonge vrouw en de stappen die ze moet zetten om uit die vicieuze cirkel te geraken.

In haar monologue intérieure voert ze gesprekken met haar opgenomen moeder, met psychiaters en hulpverleners.

De luchtigheid en humor in de tekst tonen dat er hoop is en maken van deze theatermonoloog een beklievende maar ook ontroerende en soms dolkomische ervaring.

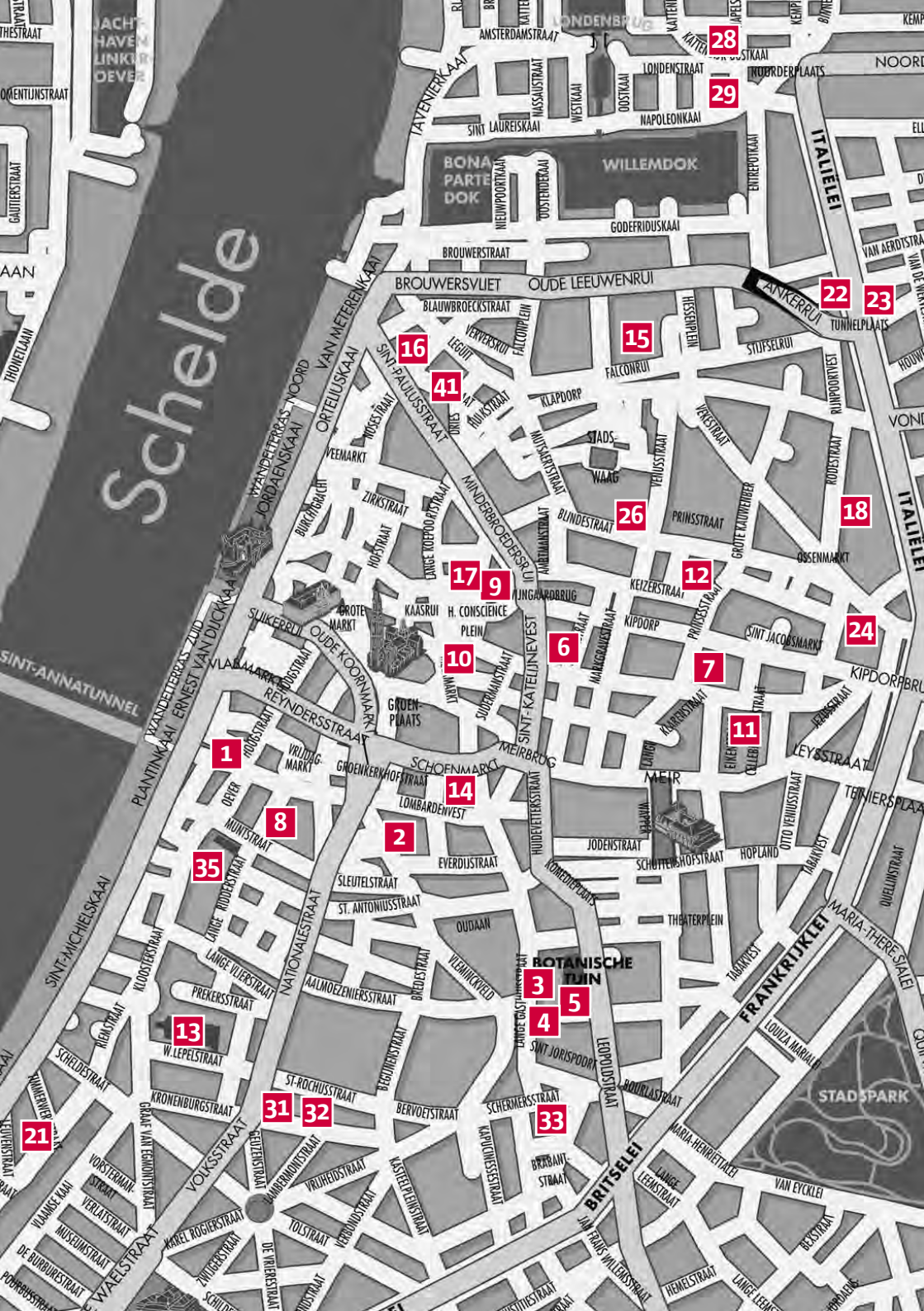
De monoloog wordt gespeeld in tKwartier: een nieuw theaterzaal in Antwerpen. Na een maandenlange renovatie wordt de zaal in september voor de eerste keer opnieuw opengesteld voor publiek.

De monoloog duurt 50 minuten.

STADSPLANNEN

Schelde

WILLEMDOK

BOTANISCHE TUIN

FRANKRIJKE

STADSPARK

YACHTHAVEN
LINKER
DEVELOP

GAUTIERSTRAAT
AAAN

THOMASLAAN

SINT-ANNATUNNEL

SINT-MICHELSCAAL

SCHIEDE

DE WALSSTRAAT

AMSTERDAMSTRAAT
KATTE
LONDENSTRAAT
SINT LAURENSKAAL
WASSAUSTRAAT
WESTIKAAI
DOOSTKAAI
NAPOLEONKAAI

BONA PARTIEDOK
WILLEMDOEK
GODEFRIDUSKAAI
BROUWERSTRAAT
BROUWERSVLIET
OEUDE LEEUWENRUI

BLAUWBROECKSTRAAT
LEGGIT
VERVESKUI
FALCONPLEIN
SINT-PAULUSSTRAAT
MOESSTRAAT
ZINKSTRAAT
HOFSTRAAT
GROTE MARKT
KAASRUI
H. CONSCIENCE
PLEIN
GROEN PLAATS

REYNDERSSTRAAT
SCHOENMARKT
LONBARDENVEST
EVERDIJSTRAAT
SLEUTELSTRAAT
ST. ANTONIUSSTRAAT
OUDAAN
VERHIEKVELD

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

AMSTERDAMSTRAAT
KATTE
LONDENSTRAAT
SINT LAURENSKAAL
WASSAUSTRAAT
WESTIKAAI
DOOSTKAAI
NAPOLEONKAAI

BONA PARTIEDOK
WILLEMDOEK
GODEFRIDUSKAAI
BROUWERSTRAAT
BROUWERSVLIET
OEUDE LEEUWENRUI

BLAUWBROECKSTRAAT
LEGGIT
VERVESKUI
FALCONPLEIN
SINT-PAULUSSTRAAT
MOESSTRAAT
ZINKSTRAAT
HOFSTRAAT
GROTE MARKT
KAASRUI
H. CONSCIENCE
PLEIN
GROEN PLAATS

REYNDERSSTRAAT
SCHOENMARKT
LONBARDENVEST
EVERDIJSTRAAT
SLEUTELSTRAAT
ST. ANTONIUSSTRAAT
OUDAAN
VERHIEKVELD

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

AMSTERDAMSTRAAT
KATTE
LONDENSTRAAT
SINT LAURENSKAAL
WASSAUSTRAAT
WESTIKAAI
DOOSTKAAI
NAPOLEONKAAI

BONA PARTIEDOK
WILLEMDOEK
GODEFRIDUSKAAI
BROUWERSTRAAT
BROUWERSVLIET
OEUDE LEEUWENRUI

BLAUWBROECKSTRAAT
LEGGIT
VERVESKUI
FALCONPLEIN
SINT-PAULUSSTRAAT
MOESSTRAAT
ZINKSTRAAT
HOFSTRAAT
GROTE MARKT
KAASRUI
H. CONSCIENCE
PLEIN
GROEN PLAATS

REYNDERSSTRAAT
SCHOENMARKT
LONBARDENVEST
EVERDIJSTRAAT
SLEUTELSTRAAT
ST. ANTONIUSSTRAAT
OUDAAN
VERHIEKVELD

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

YACHTHAVEN
LINKER
DEVELOP

GAUTIERSTRAAT
AAAN

THOMASLAAN

SINT-ANNATUNNEL

SINT-MICHELSCAAL

SCHIEDE

DE WALSSTRAAT

AMSTERDAMSTRAAT
KATTE
LONDENSTRAAT
SINT LAURENSKAAL
WASSAUSTRAAT
WESTIKAAI
DOOSTKAAI
NAPOLEONKAAI

BONA PARTIEDOK
WILLEMDOEK
GODEFRIDUSKAAI
BROUWERSTRAAT
BROUWERSVLIET
OEUDE LEEUWENRUI

BLAUWBROECKSTRAAT
LEGGIT
VERVESKUI
FALCONPLEIN
SINT-PAULUSSTRAAT
MOESSTRAAT
ZINKSTRAAT
HOFSTRAAT
GROTE MARKT
KAASRUI
H. CONSCIENCE
PLEIN
GROEN PLAATS

REYNDERSSTRAAT
SCHOENMARKT
LONBARDENVEST
EVERDIJSTRAAT
SLEUTELSTRAAT
ST. ANTONIUSSTRAAT
OUDAAN
VERHIEKVELD

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

AMSTERDAMSTRAAT
KATTE
LONDENSTRAAT
SINT LAURENSKAAL
WASSAUSTRAAT
WESTIKAAI
DOOSTKAAI
NAPOLEONKAAI

BONA PARTIEDOK
WILLEMDOEK
GODEFRIDUSKAAI
BROUWERSTRAAT
BROUWERSVLIET
OEUDE LEEUWENRUI

BLAUWBROECKSTRAAT
LEGGIT
VERVESKUI
FALCONPLEIN
SINT-PAULUSSTRAAT
MOESSTRAAT
ZINKSTRAAT
HOFSTRAAT
GROTE MARKT
KAASRUI
H. CONSCIENCE
PLEIN
GROEN PLAATS

REYNDERSSTRAAT
SCHOENMARKT
LONBARDENVEST
EVERDIJSTRAAT
SLEUTELSTRAAT
ST. ANTONIUSSTRAAT
OUDAAN
VERHIEKVELD

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

AMSTERDAMSTRAAT
KATTE
LONDENSTRAAT
SINT LAURENSKAAL
WASSAUSTRAAT
WESTIKAAI
DOOSTKAAI
NAPOLEONKAAI

BONA PARTIEDOK
WILLEMDOEK
GODEFRIDUSKAAI
BROUWERSTRAAT
BROUWERSVLIET
OEUDE LEEUWENRUI

BLAUWBROECKSTRAAT
LEGGIT
VERVESKUI
FALCONPLEIN
SINT-PAULUSSTRAAT
MOESSTRAAT
ZINKSTRAAT
HOFSTRAAT
GROTE MARKT
KAASRUI
H. CONSCIENCE
PLEIN
GROEN PLAATS

REYNDERSSTRAAT
SCHOENMARKT
LONBARDENVEST
EVERDIJSTRAAT
SLEUTELSTRAAT
ST. ANTONIUSSTRAAT
OUDAAN
VERHIEKVELD

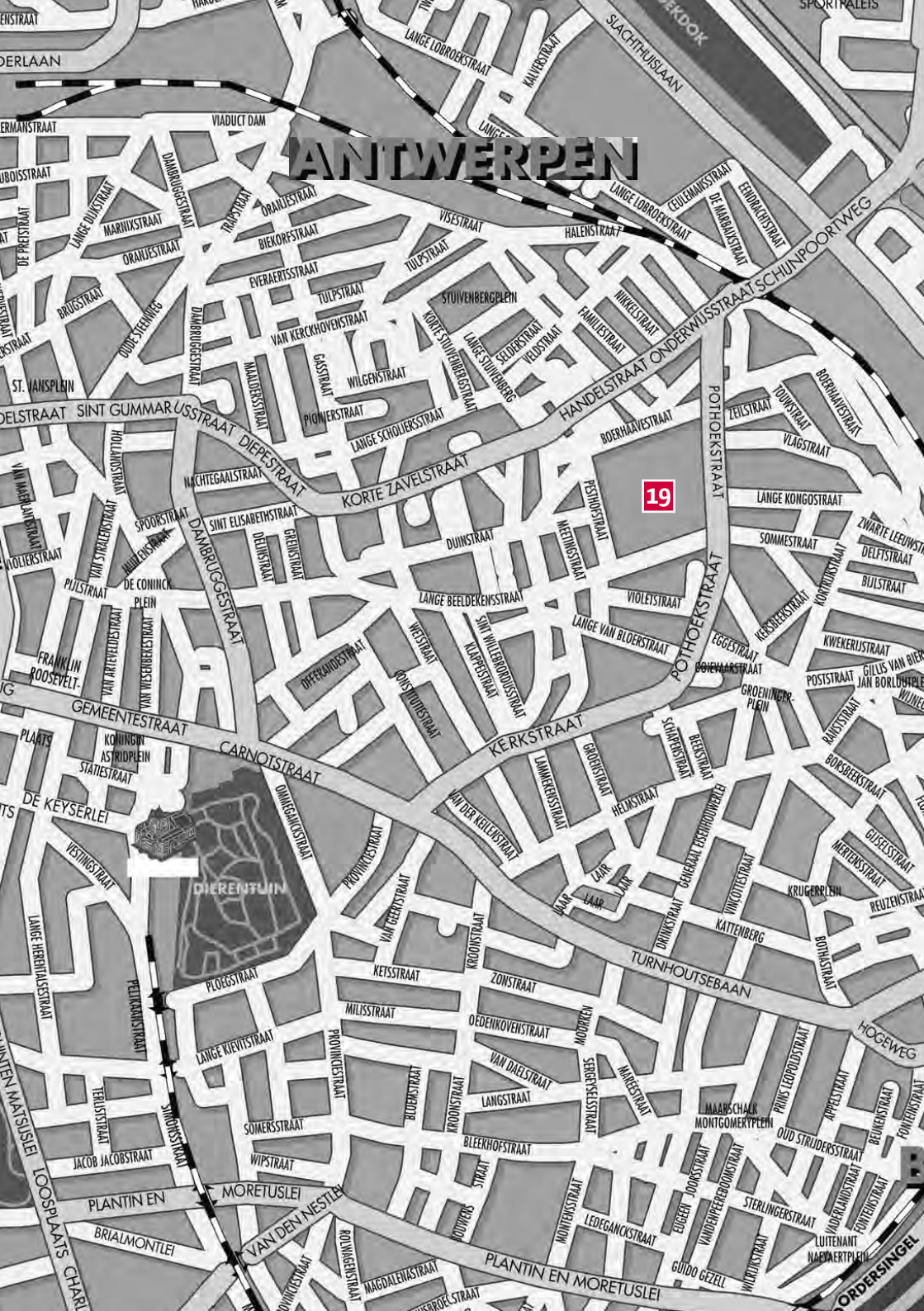
ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ST-ROCHUSSTRAAT
BERVOETSTRAAT
SCHERMERSSTRAAT
BRABANTSTRAAT

ANTWERPEN

19

Schelde

ANTWERPEN

KONIJNEWI

MASTVEST

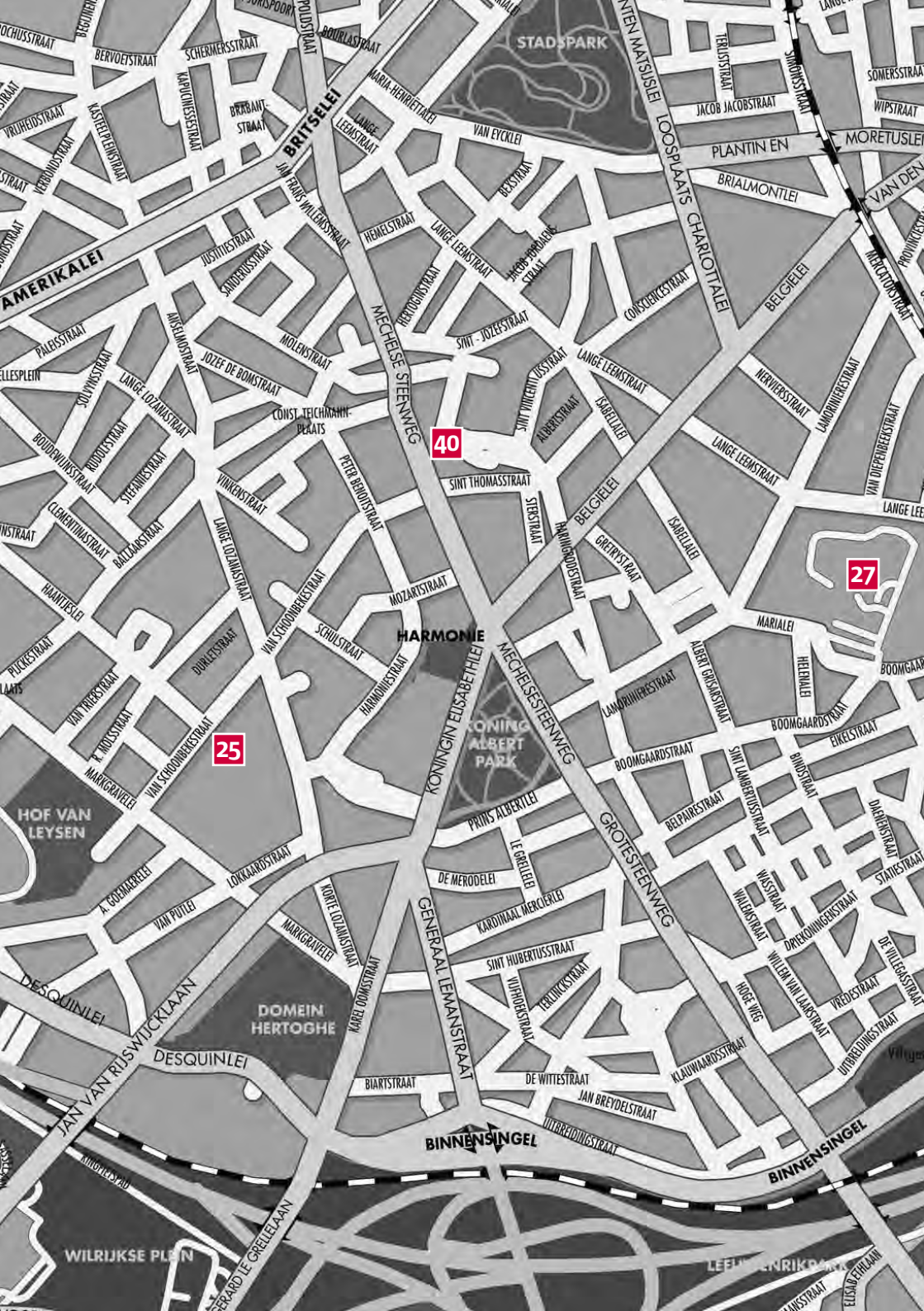
KIELPART

STATION ZUID

39

36

40

25

27

HARMONIE

BINNENSINGEL

BINNENSINGEL

STADSPARK

KONING ALBERT PARK

DOMEIN HERTOGHE

WILRIJKSE PLEIN

LEEFEN ENRIKSPLEIN

BERCHEM

30

STRAAT
AVRILCKSTRAAT
TITESTRAAT
JAN BREYDELSTRAAT
VRIJEDIGGINGSSTRAAT
KLAUWAARDSTRAAT
HOF VEG
WILEM VAN LAARSTRAAT
YPROESTRAAT
DE VILLEGASTRAAT
VRIJEDIGGINGSSTRAAT
BINNENSINGEL
WOLVENBERG
BINNENSINGEL
VILLAGES
WOLVENBERG
POSTHOBBRUG
SAFFERSTRAAT
WONINGSSTRAAT
GROENWEGSTRAAT
RODEVELDIAAN
BOUWSTRAAT
KAREL COGGESTRAAT
POLYDOONSTRAAT
FL. BALDUINSTRAAT
F. BRUCKERSSTRAAT
MANTEL AUBERTINIAAN
GROTE STEENWEG
LEEL ENRIKSTRAAT
COREMANSTRAAT
ELSA FENILIAAN
WANDELPARK
GROTE STEENWEG
WOLVENBERG
BERCHEM STADION
STADION B
SPO
HOF TER SCHEVELLAAN
EISABELLAAN
MARIE JOSELAAN
JAN MOORERSTRAAT
BURG WILFESTRAAT
F. WILDOUSTRAAT
LAPPEKSPRUG
PULHOFLAAN
BERCHEMSTADION
ROOILAAN
H. VOSSTRAAT
FLOR
MIDDEHEMLAAN
LINDENDREE
GROENENBORGERLAAN
PRINS BOUDEWIJNLAAN
RUITENBURG
MELLINETPLEIN
FLORALENLAAN
RINGLAAN
PATER DAMIAANSTRAAT
OOSTERVELDIAAN
OOSTERVELDIAAN
SPOORWEGLAAN
ANTWERPSESTRAAT

INFO

ENKELE VERDUIDELIJKINGEN

apsis: Halfronde of meerhoekige uitbouw (nis) aan koor of dwarsbeuk in kerk

arsenaal: opslagplaats voor wapens

bleekhof of bleekweide: kort gemaaide grasweide, die ervoor diende om linnen te bleken

bossage: bewerking waarbij blokken natuursteen aan de voorzijde ruw behakt worden om een muurvlak een fors, rustiek karakter te geven

ex-voto: voorwerp geplaatst bij een altaar of een heiligenbeeld in een bedevaartsoord, een kerk of een ander gewijd oord, als dank aan God of een heilige voor een verkregen gunst

meersenier: detailhandelaar

mutsaard: brandstapel, takkenbos

plebaan: pastoor van een kathedraal die tevens parochiekerk is

(poort)travee: vlak van een gevel dat door de indeling daarvan als eenheid beschouwd kan worden, horizontale afstand tussen twee dragende wanden

scapulier: schouderkleed, door leden van sommige orden op borst en rug over het habijt gedragen

sgraffito: Een techniek waarbij in verschillend gekleurde pleisterlagen wordt gekrast en zodoende figuren e.d. ontstaan

vellenhuizer: à typfout, dit zijn vellenkuisers

LITERATUUR

Smets Marcel, De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België.
Een overzicht van de Belgische volkswoningbouw 1830-1930, Brussel, 1977.

P. Allegaert, J. Basy, T. Coomans, e.a., Architectuur van de Belgische
Hospitalen, Brussel, 2004

Sociaal Antwerpen: repertorium van de instellingen en werken van
openbare en private liefdadigheid, verpleging, kindercare, bejaardencare,
sociaal dienstbetoon en sociale voorzorg in het arrondissement Antwerpen,
Commissie van Openbare Onderstand,, ed. 6, Antwerpen, 1965.

J.P. de Bruyn, M. Meul, e.a., De Keizerskapel te Antwerpen, Antwerpen, 1994.

M. Debruyn en M. Manderyck, Renovatie van drie historische panden aan
de Blindestraat tot Hogeschool Antwerpen, Monumenten en landschappen,
22/2, 2003, p.36-63.

E. Frison, R. Aernouts, Antwerpens Plantentuin, 1797-1926, Kring voor de
geschiedenis van de pharmacie in de Benelux, 54, 1977.

B. Govaerts, P. Schepens, Antwerpse steegjes en godshuizen, Antwerpen, 1981.

A. Himler, Het Zuiderpershuis en de zeven andere hydraulische stations in
Antwerpen, Monumenten en Landschappen, 4/6, 1885, p. 8-29.

Ch. Laenens, L. Leemans, De geschiedenis van het Antwerps gerecht,
Antwerpen, 1953.

M. Manderyck, Restauratie en herinrichting van de kapel van het Godshuis
Lantschot te Antwerpen, Monumenten en landschappen, 7/3, 1988, p. 34-42.

E. Pais-Minne, 350 jaar gasthuiswezen te Antwerpen, Antwerpen, 1970

Philippen, L.J.M., Antwerpsche godshuisjes, Antwerpen, 1941

C. Van Herck, De gasthuiszusters van Antwerpen: het Sint-Elizabethgasthuis (1238-1991), acht eeuwen in dienst van God en de mensen, Antwerpen, 1991.

G. Vercauteren, De zorg voor behoeftige ouderen in Antwerpen (1811-1910, onuitgegeven verhandeling, Gent, 2000.

D. Verhelst, Tot eerlick onderhoudt van meyskens cleene. Geschiedenis van het Maagdenhuis van Antwerpen, Antwerpen, 1996.

D. Verhelst, Arm in Antwerpen: geschiedenis van de armenzorg en de sociale politiek te Antwerpen, Antwerpen, 1993.

D. Verhelst, Ch. Hancké, Geschiedenis van de psychiatrische zorg in Antwerpen, Antwerpen, 1991.

L. Vermoesen, Stadsroute armenzorg, Antwerpen, 1992.

Themateksten vindt u ook op de website www.openmonumenten.be

ERFGOEDDAG 2010: **Fake!**

Zoals Open Monumentendag een vaste waarde is in het najaar, zo is Erfgoeddag ondertussen uitgegroeid tot een heuse voorjaarsklassieker. Beide publieksevenementen vormen een erfgoedtweeluis dat ons cultureel erfgoed - de ene keer het monumentale, de andere keer het roerende erfgoed - volop in de schijnwerpers zet.

De 10de uitgave van Erfgoeddag verkent het gegeven 'Wat is 'echt' en wat is 'vals'?'

Wanneer gaat iets tot de historische canon behoren of wanneer wordt het precies uitgespuwd als 'fake'? Schitterende historische vervalsingen en hun verhalen, onwaarheden, maar ook de rol van restauraties, living history, sprookjes en geschiedenissen van de leugen en bedriegers,...: Erfgoeddag haalt met deze editie een spraakmakende leugendetector boven en nodigt de sector én de maatschappij uit zichzelf tegen het licht te houden.

Wat te denken van de vele portretten die in het atelier van P.P. Rubens aan de lopende band werden vervaardigd, of tenminste toch door Rubens' leerlingen?

Welke grond van waarheid zit er in de vele legenden en volksverhalen zoals het verhaal van de Lange Wapper? Om nog te zwijgen van de even talrijke sprookjes, mythen en sagen?

Wat te doen met plagiaat, collage, adaptatie, recreatie of re-enactment waarbij complete veldslagen worden nagespeeld?

Welke wetenschappelijke technieken worden gehanteerd om de echtheid van bijvoorbeeld een schilderij of van een archeologische vondst te achterhalen?

Wat met erfgoed waarvan we weten dat het zeer waarschijnlijk niet 'echt' is? Denk maar aan de vele relikwieën met fragmenten van botjes van martelaren. Zijn deze relikwieën echt minder echt?

Allemaal vragen waar de Antwerpse erfgoedbewaarders zich de komende maanden over zullen buigen. U krijgt gegarandeerd weer een programma met erfgoed zoals u het nog nooit bekeken had.

Erfgoeddag: op zondag 25 april 2010
Voor meer info: info@erfgoedcelantwerpen.be
Het programma wordt vrijgegeven vanaf eind maart 2009.

Vera De Boeck
MAS / Erfgoedcel Antwerpen

INFO EN PRAKTISCHE TIPS

Secretariaat Open Monumentdag Antwerpen

Spanjepandsteeg 5, 2000 Antwerpen

tel. 03 201 94 30

monumentenzorg@stad.antwerpen.be

(niet op 13 september 2009)

Infopunten tijdens de Open Monumentdag

Mercator-Orteliushuis

Kloosterstraat 15, 2000 Antwerpen

tel. 03 232 92 08

Open van 10 tot 18 uur

Toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Centrum 't Elzenveld

Lange Gasthuisstraat 45, 2000 Antwerpen

tel. 03 202 77 11

Open van 10 tot 18 uur

Toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Toerisme Antwerpen

Grote Markt 15, 2000 Antwerpen

tel. 03 232 01 03

Open van 9 tot 17 uur

Toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Algemene inlichtingen

www.openmonumenten.be

vanaf half augustus vindt u hier het volledige programma voor heel Vlaanderen.